

PAPER DETAILS

TITLE: Atatürk'ün Askerî Yasamında Suriye Günleri

AUTHORS: Rahmi DOGANAY

PAGES: 163-208

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1684427>

ATATÜRK'ÜN ASKERİ YAŞAMINDA SURIYE GÜNLERİ

Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY*

ÖZET

Balkanlarda, Osmanlının Avrupa yakasında bir liman şehri Selanik'te doğmuş olan Atatürk, hayatının ilerleyen dönemlerinde Suriye, Trablus, Doğu Anadolu ve Avrupa ülkelerine genellikle görevli olarak seyahatlerde bulunmuş, ileriki yıllarda yeni Türk devleti kurulurken buralarda edindiği tecrübe ve gözlemlerden yararlanmıştı. Birincisi daha ilk subaylık yıllarında ve ikincisi Birinci Dünya Savaşı'nda olmak üzere iki defa gittiği Suriye'de yaşadıkları da Onun tercihlerinde etkili olmuştu.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, Mustafa Kemal, Suriye, I. Dünya Savaşı, Asker.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edb. Fakültesi Tarih Bölümü.

ABSTRACT

Atatürk who was born in Selanik, a part city at Europe side have been journeyed to Syria, Trablus, Eastern Anadolia and European Cities in the later period of his life and He have profited from this experiences and observations at the foundation of Turkish State. What He lived in Syria that he journeyed to Syria for the second times and his first of early officer's years and secondly during the I. World War had been affected at his prefers.

Key Words

Atatürk, Mustafa Kemal, Syria, I. World War, Soldier.

a- Suriye'ye Gidişi

Balkanlarda, Osmanlının Avrupa yakasında bir liman şehri Selanik'te doğmuş olan Atatürk, hayatının ilerleyen dönemlerinde Suriye, Trablus gibi ülkelere giderek görevler yapmış, buralarda yaşadıkları ve görüp geçirdiklerinden dersler çıkarmış, geleceği kurarken bunlardan faydalanmıştı. O'nun çocukluk ve gençlik dönemi Osmanlının fırtınalı günler yaşadığı, içeride ve dışarıda askerî ve siyasî kargaşa ve çöküntülerin kol gezdiği bir dönemdi. Bu fırtınalı dönemde Mustafa Kemal Paşa ülkenin geleceği ile ilgileniyor, mutlakiyet rejimine karşı hürriyetçi fikir ve hareketlerden yana tavır koyuyordu. Harp akademisini bitirdikten sonra tayin beklerken, içinde bulunduğu bu tür faaliyetlerin fark edilmesi, O'nun Suriye macerasını yaşamasına sebep olacaktı.

Okul yıllarında çıkardıkları bir gazete¹ sebebiyle soruşturma geçirmiş olan Mustafa Kemal Paşa ile birlikte birkaç arkadaşı, 1905'te akademi bitirdikten sonra tayin beklerken faaliyetlerini devam ettirmek üzere bir apartman kiralarlar.² Ara sıra toplanıp memleket meselelerini görüştükleri bu mekan, daha önce askerlikten (okuldan) atılan Fethi isminde bir arkadaşlarının kendisini de barındırmaları isteğini kabul ederler. Tabii ki, bu arkadaşın Abdulhamit'in hafiyelerinden olduğunun farkında değildirler. Bir süre sonra bu arkadaş marifetiyle yakalanıp tutuklanırlar³ ve birkaç ay tu-

1 Gazete el yazısıyla ve sınırlı (10 nüsha kadar) sayıda çıkarılıyor, yazıların çoğunu yönetim sorumluluğunu da üstlenmiş olan Mustafa Kemal Paşa yazıyor. Bu gazete için soruşturma açıldıysa da, okul müdürü Rıza Paşa onları himaye etmiş, ancak Müfettiş İsmail Paşa ileriki dönemlerde de bu işin takipçisi olmuştur. Bkz. F. Rifki Atay, *Babanız Atatürk, Bayrak, Atatürkçülük Nedir?, Atatürk Ne İdi?* İstanbul 1998, s.13. Ayrıca bkz. Lord Kinross, *Atatürk*, İstanbul 1994, s.36.

2 Kiralanan yer konusunda değişik kaynaklarda apartman, daire, ev ve oda ifadeleri yer almaktadır. Aydemir apartman, Kurtuluş daire, Paruşev ev ifadelerini kullanmaktadır. Falih Rifki da bir Ermeni evinin bir odası olarak kaydeder. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 1981, C.I, s. 85; Nilüfer Kurtuluş, *Atatürk*, Ankara 1989, s.13; Paraşkev Paruşev, *Atatürk*, İstanbul 1981, s.41; F. Rifki Atay, *Çankaya*, İstanbul 1998, s.32.

3 Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının birkaç ay tutuklu kalmalarına ve memleketin uzak köşelerine tayin (sürgün) edilmelerine sebep olan olay, akademi bitirdikten sonra tayin beklerken yukarıda bahsi geçen evde istibdat rejimine son vermek niyetiyle toplantılar yapmalarıdır. Atay olayın bu şeklini Atatürk'ten dinlemiştir. [Bkz. F. Rifki Atay, *Çankaya*, s.32;] Tutuklanma konusuyla ilgili kaynaklarda genel olarak bu örgütsel faaliyet sebep gösterilirken, Kazım Özalp hatıratında başka bir gerekçeden bahseder. Özalp takibat ve tutuklamanın sebebini; "Atatürk Harp Akademisinin üçüncü sınıfında iken arkadaşları arasında bir yardım sandığı kurdular. Arkadaşlarından ihtiyacı olanlara az bir faizle sandıktan para verirdiler. Sınıflarından bir hafiye, Jön Türklere yardım için bir sandık kurulduğunu jurnal etmiş..." şeklinde açıklar. Özalp, Mustafa Kemal Paşa'nın Yıldız'da tutulduğu ve sorgulandığı genel yaklaşımına karşı, Bekir Ağa Bölüğünde tutulduğunu ifade etmektedir.[Bkz. "Kazım Özalp Atatürk'ü Anlatıyor", *Milliyet Gazetesi*, 10.11.1969];

tuklu kaldıktan sonra serbest bırakılırlar. Okul Müdürü Rıza Paşa'nın tavassutu ve dişe dokunur bir suç ve delilin olmayışı serbest bırakılmalarını sağlamıştır.⁴ Olay, Rıza Paşa ile İsmail Paşa'nın rekabeti, suçların delillendirilememesi, memleketin böyle genç subaylara ihtiyacı olduğu gibi farklı gerekçelere dayandırılarak açıklanmaya çalışılır. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın uyanık ve akıllı olmasından dolayı merkezden uzaklaştırılması ihtiyacı doğduğunu söyleyenler bile vardır.⁵ Ama gerçek olan Mustafa Kemal Paşa'nın staj için Şam'a, 5. Ordu'ya tayini, kimilerine göre sürülmesiydi. Görev bölgesinden ayrılması da yasaktı. Mustafa Kemal Paşa bu kararı biraz da kinayeli bir şekilde, "Güzel, biz gideceğiz, bu çölde yeni bir devlet kuracağız."⁶ ifadesiyle karşılamıştı.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız gerekçe ve şartlar içinde, 5 Şubat 1905'te 5. Ordu- 30. Süvari Alayı'na tayin edilmesiyle Şam'a gitme kararıyla karşı karşıya kalan Mustafa Kemal Paşa, 10 Şubat 1905'te İstanbul'dan ayrılır.⁷ Bu yolculukta yanında sürgünlerden yine 5. Orduya tayin edilen Müfit (Kırşehirli) de yol arkadaşısıdır. Ayrıca Ali Fuat da 4. Orduya tayin edilmiştir.⁸ Sekiz günlük bir yolculuktan

4 Daha önce okulda el yazısı gazete çıkardıkları zaman da kendilerini himaye eden Rıza Paşa araya girip, yapılanların gençlik heyecanına bağlanması görüşüyle tavassutta bulunur. Villalta'ya göre Rıza Paşa saraya çağrılıp görüşleri sorulmuştur. Rıza Paşa'nın görüşleri için bkz. [Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, Ankara 2000, s.36.] Sanıklar memleketten uzak bölgelere tayin edilmesi şartıyla serbest bırakılırlar. [Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.86]; Mikusch'a göre; Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının gizli faaliyetleri konusunda yığınla kanıt vardı ve kaçamak yollara saparak kem küm etmenin bir faydası yoktu. [Bkz. D.V. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul 1981, s.45]; Mustafa Kemal Paşa'nın serbest bırakılması konusunda Armstrong'un tespitleri biraz daha farklı ve şöyledir: İsmail Paşa bu soruşturmayı yürüten kişi olarak, bir süre zindanda kalan Mustafa Kemal Paşa'yı çağırır, hatalarını yüzüne karşı sayıp, Padişahın merhamet gösterdiğini ve Şam'da görevlendirildiğini bildirir. Geleceğinin burada vereceği hizmetlere ve iyi haline bağlı olduğunu bildirir. Bkz. H.C. Armstrong, *Bozkurt*, İstanbul 1996, s.11-12.

5 N. Kurtuluş, *a.g.e.*, s.14.

6 P. Paruşev, *a.g.e.* s. 5 ve L. Kinross, *a.g.e.*, s.37.

7 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara 1999, s.4. Bu tarihler arasında 5 günlük bir süre bulunmasına rağmen bazı kaynaklarda Mustafa Kemal Paşa'nın hakkında karar çıkmasının ertesi günü deniz yoluyla Beyrut'a hareket ettiği, hatta muhafaza altında vapura bindirildiği kaydedilmektedir. Armstrong ve Sherrill'e göre aynı gece gönderilmiştir. Bkz. D.V.Mikusch, *a.g.e.*, s.46 ve J. B.Villalta, *a.g.e.*, s.37; H.C. Armstrong, *a.g.e.*, s. 13; Charles H. Sherrill, *Gazi Mustafa Kemal Paşa*, Tercüman 1001 temel Eser, s. 44.

8 Ş.S. Aydemir, *a.g.e.*, s.89, Aydemir ve Paruşev, Ali Fuat'tan bahsetmezken, Kinross ve Duran, Müfit Bey'den bahsetmeyip, Ali Fuat'ı vurgulamaktadır. Suriye ve Şam'da cereyan eden olaylarla ilgili kayıtlardan her ikisinin de bölgeye tayin veya sürgün edildikleri görülmüyor. Bkz. L. Kinross, *a.g.e.*, s.132; P. Paruşev, *a.g.e.*, s.42 ve Baran Dural, *Atatürk'ün Liderlik Sırları*, İstanbul 2002, s.132.

sonra⁹ Beyrut limanına varılmış ve oradan da kara yoluyla, at sırtında Lübnan'ı geçerek Şam'a gidilmiştir. Beyrut'a daha önceden gelmiş olan bir subay arkadaşları kendilerinin de orada kalmalarını, burada İstanbul'u özlemeyeceklerini söylemişti.¹⁰ Ancak onlar Şam valisi Hakkı Paşa'ya teknil vermek zorundaydılar.¹¹ Beyrut'taki bu gibi arkadaşlarıyla yaptıkları toplantılarda, Mustafa Kemal Paşa asıl meselenin yıkılmak üzere bulunan imparatorluktan bir Türk devleti çıkarmak olduğunu söylüyordu. Suriye hayatı da bu düşüncesini perçinlemiş, daha sonraki hayatında yararlanacağı önemli tecrübeler kazanmasına yardımcı olmuş, askerlik ve inkılâpçılık hayatında önemli izler bırakmıştır.

b- Şam Günleri

Suriye'nin eskiden beri ünlü başkenti olan Şam, bu şanına yaraşır tabî ve tarihî güzellikleriyle bölgenin halen de, olabildiğince mamur ve bayındır merkeziydi. Bu hareketli sayılabilecek merkez bazıları için rahat bir sürgün yeri sayılabilirdi. Ancak Mustafa Kemal Paşa için kapalı ve tutucu bir şehirdir.¹² Burası bilinçli bir seçimdi. Merkezi otorite ile çatışma halinde olan genç subaylar enerjilerini, burada isyancıların devlete itaatini sağlamak için harcayacaklar, devletin yararına hizmette bulunacaklardı. Bu faaliyetler içinde tecrübe ve deneyim kazanarak olgunlaşacaklardı. Osmanlı levantenlerine göre, Türkler sadece savaşa elverişliyidiler.¹³ Öyleyse

9 İstanbul-Beyrut yolculuğunun süresiyle ilgili olarak bazı kaynaklarda "iki ay" gibi bir süre söz konusu edilmekle beraber; 10 Şubat'ta İstanbul'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa'nın 11 Mart'ta Dürzi isyanını bastırmak üzere Şam'dan Havran'a gittiği göz önüne alındığında; iki aylık yolculuk süresinin hatalı olduğu düşünülmelidir. Aradaki mesafenin de iki aylık süre için epeyce kısa olduğu dikkate alınmalıdır. Bkz. U. Kocatürk, a.g.e., s.4.

10 Beyrut sosyal ve ekonomik imkanları yönünden bölgenin gelişmiş ve bayındır bir merkeziydi. Sosyal hayatı ve ekonomik imkanları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Dr. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları*, İstanbul 2001, s. 242-246.

11 Andrew Mango, *Atatürk*, İstanbul 2000, s. 58.

12 Bu özelliklerine rağmen Şam, Selanik ve İstanbul'a ve hatta Beyrut'a göre Mustafa Kemal Paşa'yı sosyal hayatıyla tatmin edebilecek bir şehir değildi. Kutsal bir Arap şehri olan Şam'da karanlık bastıktan sonra dolaştığı sokaklar boş ve sessizdi. Mustafa Kemal Paşa bir gün tesadüfi olarak Hicaz demiryolunda çalışan İtalyanların ikametini keşf ederek zaman zaman onların eğlencelerine katılarak buradaki isyancılarla yapılan mücadele dışında devam eden tek düzeliğin dışına çıkabilmiştir. Bkz. L. Kinross, a.g.e., s.40 ve F.R. Atay, *Çankaya*, s.41-42.

13 C.H. Sherrill, a.g.e., s.44.

bu genç subayın gitmesi gereken yer de savaş meydanı olmalıydı. Bu beklentilerin paralelinde olmasa da, Atatürk ve arkadaşlarının bu gibi görevlerden çıkardığı dersler, Cumhuriyetin temellerinin atılması ve yeni Türk devletinin yapılanmasında ortaya çıkacaktı.

Mustafa Kemal Paşa şehrin fazla dikkat çekmeyen bir yerinde iki odalı bir ev kiraladı. İlk anda Ali Fuat ile beraberdiler. Sonra Ali Fuat Güney Arabistanlı bir kabile şeyhi olan İbni Suud'un yanına gönderildi.¹⁴

Mustafa Kemal Paşa artık hayatın ve gerçeğin içindedir. İlk zamanlarda alaylı komutanlar, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşını küçümseyerek işlere pek karıştırmak istemediler. Hatta ilk anda düzenlenecek bir operasyonu haber vermediler. Bu oldu bittiye karşı gerekli tepkiyi gösteren Mustafa Kemal Paşa, ondan sonra kendisini daha da mesleğine vererek çalıştı. Kısa sürede özellikle alt rütbeli, mektepli subaylar gözünde itibarını arttırdı. Şam'da 5. Ordu hizmetinde kaldığı üç yıl içinde Suriye'nin hemen her yerini çeşitli görevlerle dolaşan Mustafa Kemal Paşa, memleket idaresindeki aksaklıkları, ordunun eğitimindeki ve görev ifasındaki yanlışlıkları yakından gördü. Bazı arkadaşlarıyla bir araya gelerek "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni" kurdu ve çevrede şubelerini açtı. Çeşitli askerî sınıflarda staj yapmak bahanesiyle Beyrut, Yafa ve Kudüs gibi merkezlere giderek cemiyetin şubelerini kurdu.¹⁵ Bu çalışmalara rağmen kayda değer bir ilerleme sağlanamadığı görülmüyordu. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa, bu işin Balkanlarda daha çabuk mayalanacağı düşüncesindeydi ve daha sonra Suriye'den Balkanlara gitmek isteyecekti.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a geldiğinde alayını Suriye güneyinde yaşayan ve sürekli isyan halinde olan Dürzilere karşı bir sefer hazırlığında buldu. 5. Ordu'ya bağlı 29. ve 30. Alaylarda görev alan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşı Müfit Özdeş kumandaya karıştırılmak ve görev verilmek isten-

14 Ali Fuat, Mustafa Kemal Paşa'yı Şam'dan yanına alma konusunda teşebbüste bulunmuş, ancak bunda başarılı olamamıştır. [Bkz. L. Kinross, a.g.e., s.38]; Bu konuda başka bir kayıt olarak; Ali Fuat Harbiye'den Muzafer Paşa'nın oğluyla arkadaş olduğu için süvari stajı boyunca Paşa'nın atlı muhafızları arasında bir göreve getirilip Beyrut yakınlarındaki Beytiiddin'de kaldı. Bkz. A. Mango, a.g.e., s. 58.

15 *İslam Ansiklopedisi*, Atatürk Maddesi, 10. cüz, 1970;

memişti. Alayın harekât için harekete geçtiğini bir arkadaşlarından haber almışlardı. 30. Alay kumandanına gittiklerinde dertlerini anlatamamışlar ve kendilerinin stajyer olduğu, asıl komutanın görevini aldığı, kendilerinin Şam'da kalmalarının uygun görüldüğü söylenmişti.¹⁶ Ordu Kumandanına gittiklerinde de kabul edilmemişler ve harekata davetsiz misafir olarak katıldılarsa da dışlanmışlardı.

Havran'daki Dürzi isyanını bastırma harekâtı 11 Mart 1905'te başlamış, 4 ay kadar sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa özellikle komuta ettiği birlikle bulunduğu Kunaytıra halkı ile sıcak ve dostane ilişkiler kurmuştu. Halk ile doğrudan ilişkilere girerek, otoritenin soğuk yüzünü ısıtmaya ve müşfik tarafını göstermeye çalışmış, kısmi başarılar da sağlamıştı.¹⁷ Mustafa Kemal Paşa 1905 Temmuz'unda Şam'a döndü.¹⁸ Bu dönemde Mürettep Kumandanı Lütfi Bey'le de dost olmuştu. Harekât sırasında İsyancılara ulaşamayan birtakım askerlerin sade vatandaşlara davranışlarını yadırgamıştı. Ayrıca buradaki sorumluların İstanbul'u da yanılttıkları görüşündeydi.¹⁹ Bu tip olayları engelleme konusunda elinden gelen mücadeleyi

16 Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşı davetsiz misafir olarak katıldıkları bu harekât sırasında, görevdeki suistimaller ve mevcut kadroların şahsi çıkarlar sağlamak için devleti ve askeri küçük düşürücü hareketlerini tespit etmişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara 1984, s. 41-51 ve ayrıca A. Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul 1981, s. 88; Ş. S. Aydemir, a.g.e., s.89-90; H.C. Armstrong, a.g.e., s. 12; ve L. Kinross, a.g.e., s. 38-39.

17 Kunaytıra civarındaki operasyonlar çerçevesinde birliğiyle bir köye giden Mustafa Kemal Paşa köylülerce soğuk karşılanmıştı. Bir süre konuşup, görtüştükten sonra arada samimiyet kurulunca köylülerden biri, "siz ne dersiniz yaparız. Fakat bizi ezen devletin istediğini yapmayız." şeklinde konuşmuştu. Bir gün bu köylüler kuşattıkları bir kolağasını Mustafa Kemal Paşa'ya bağışlamışlardı. [Bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 16] Burada köylülerin şikayetçi olduğu devlet, tabii ki bölgede istikrar ve asayiş sağlamak adına devletin gücünü kendi çıkarlarına kullanmaktan çekinmeyen görevlilerdi. Dolayısıyla dengelerini kaybetmiş, kendi memurlarına sahip çıkamayan bir devletin saygınlığı da bu kadar olacaktı.

18 F. Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılabı'nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", **Belleten**, C.XXVI, Sayı: 102, Nisan 1962, s. 340 ayrıca Y. Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967, s.289 ve Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara 1959, s. 297.

19 Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gönderilen şişirme raporlara da itiraz edince, Komutan kendisinin tecrübesizliğinden bahsederek, cahil ve Padişahın ne istediğini bilmediğini söylediğinde; Mustafa Kemal Paşa, "ben cahil olabilirim ama Padişahımız cahil olmamalıdır ve sizin gibilerin ne olduğunu anlayabilmelidir" diye cevap vermişti. Bkz. ... Kinross, a.g.e., s. 39-40 ve F. R. Atay, **Babanız Atatürk**, s.17, Çankaya, s.45.

yapmak da O'nun karakteri icabıydı ve öyle de yaptı. O'nun bu tavırları ve alayının eğitimindeki başarılarıyla askerler arasında, hatta samimî ve insani yaklaşımlarıyla yerli halk arasında güven ve saygınlık kazandı.

Şam, Mustafa Kemal Paşa'nın memleketin kurtarılması konusunda düşündükleri açısından elverişli görünmediği gibi, halk ilgisiz, sosyal hayat cansız, ekonomik durum iç açıcı değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın bakış açısından şehir, Orta Çağ yaşamaktaydı.²⁰ Karanlık basınca sokakta hayat duruyordu. Şam'ın zenginleri ve orta hallileri Berdan nehriyle sulanan bahçelerde zevk ve sefa içindeyken, kenar mahalleler ve halkın alt tabaka sayılabilecek unsurları arasında sefalet, sıkışıklık, sıcak ve bıkkınlık hâkimdir. Bazı geceler şehri dolaşan Mustafa Kemal Paşa, kaldırımlarda, evlerin önlerinde, eski püskülere sarınıp uyuyan insanlar görüyor, onlara acıyordu. "Hayat bu mu?" diye düşünüyordu. İşin kötüsü onlar durumlarını anlayamıyor, taassup ve cehalet, gerçekleri görmelerini engelliyordu.²¹ İşini bilmeyen! askerler bile sefalet yaşamaktaydı.²²

Bu ortamı ve memleketin genel durumunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, bazen gerçekleri kabullenmeye çalışır, "vatanımız, milletimiz bu. Bunlara layık görülen bu sefaletin sorumlusu bunlar değil." diye düşünürdü. Devlet ve millet hem birbirleriyle, hem kendi içlerinde kıran kırana boğuşmaktadırlar. Yolsuz, mektepsiz, hastanesiz, fabrikasız, asayişsiz, emniyetsiz bir vatan.²³ İşte bu düşünceler içinde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Mustafa Kemal Paşa'nın tek avuntusu oldu.

20 L. Kinross, a.g.e., s. 40; Her vilayette olduğu gibi Şam'da da tam yetkili valiydi. Bu padişah vekilleri bir hükümdar gibi yaşamaktaydı. Valiler harem kurabiliyorlar, saf kan Arap atı ve hükümet binaları için Acem halıları satın alıyorlardı. Gün batımından sonra valinin konağında toplanıp güzel vakit geçiriyorlardı. Gündüzleri geç vakte kadar uyunuyordu. Vali Paşa insanlara müşfik ve olumlu yaklaşırken, bayındırlık hizmetleri onun görev alanına girmiyordu. Onlar asayişi sağlamakla yükümlüydüler ve inisiyatif kullanmıyorlardı. Bkz. D. V. Mikusch, a.g.e., s. 48-49.

21 Şam'ın o günlerdeki profili ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu ortamdaki ruh hali hususunda geniş bilgi için bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s.93-95 ve ayrıca P. Paruşev, a.g.e., s.45; Dr. Ş. Mağmumi, a.g.e., s.248-254.

22 Bir gün Mürettep Kumandanı Lütfi ile çarşıda dolaşırken, Lütfi Bey, altı ile üstü uymayan kıyafetini, "görüyorsun Kemal, bundan başka giyecek pantolonum yoktu" şeklinde açıklamıştı. Bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 92 ve F. R. Atay, Çankaya, s.42.

23 Ş. S. Aydemir, a.g.e., s.95.

Mustafa Kemal Paşa Şam ve Havran'da süvari stajını tamamladıktan sonra piyade stajı için Yafa'ya, deniz kıyısına gönderildi.²⁴ Burada da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin şubesini açtı.

c- Vatan ve Hürriyet Cemiyeti

Mustafa Kemal Paşa Şam'ın bu boğucu havası ve umutsuz toplumu için bir şeyler yapmak istiyor ve bu topluma hayat vermek istiyordu. Bunun için tek yol olarak da siyasal eyleme geçmekti. Bu tek başına olacak bir iş değildi ve etrafa yayılması gerekiyordu. Toplumun bu hareketin içine çekilmesi gerekiyordu. Ancak bunun için de önce halka önderlik edecek ve onları yönlendirecek teşkilatlanmanın yapılması gerekiyordu. Esasında Mustafa Kemal Paşa'nın daha çocuk yaşlarındaki davranışları ve hareketleri bu konuda liderlik yapabileceğini açıkça göstermişti. Şam'a sürülmesinin sebebi de bu değil miydi? İstanbul'daki baskı ve kontrolden uzak bölgeler gizli dernek kurmak ve faaliyetleri sürdürmek yönünden daha rahattı, hatta daha cazipti.

Mustafa Kemal Paşa bu avantajdan yararlandı. Davası için silah arkadaşlarından bir kısmını kazanmaya çalıştı. Bazı yakın arkadaşları da İstanbul'dan uzaklara sürülmüş oldukları için durum elverişliydi. Yafa, Kudüs, Beyrut ve Şam komutanlık karargahlarında kendisiyle aynı görüşte yeterince arkadaşı vardı. Bunları telkinleriyle iş birliğine ikna etti. Hedef; Filistin ve Suriye'nin her yerinde şubeler açmaktır.

En yakın arkadaşları Binbaşı Lütfi, Dr. Mustafa ve Müfit Beylerle²⁵ bir evde toplanarak, 1906 Ekim²⁶ ayında Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu.

24 C. H. Sherrill, a.g.e., s.45, Sherrill bu bahiste Mustafa Kemal Paşa'nın daha önceleri İzmir'de bu cemiyeti kurmuş olduğunu, Selanik'te şubesini açmak için Yafa'dan Selanik'e gittiğini yazmakla birlikte, İzmir meselesi tamamen bir yanılgı olmalıdır.

25 Cemiyeti kuranlar hakkında Baran Dural, Sina Akşin'i referans göstererek; Mithat Şükrü'nün evinde toplanan 12 arkadaşı ile Mustafa Kemal Paşa'yı zikrederken, saydığı isimler de dikkate atıldığında, bu 12 kişinin cemiyetin Selanik şubesini kuranlar olduğu anlaşılmakta ve Akşin'den alınan bilgiler karıştırılmış olmalıdır. B. Dural, a.g.e., s. 146 ve Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 1998, s.80-82.

26 Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak genel olarak kaynaklarda 1906 Ekim ayı verilirken, Kocatürk Ekim 1905 olarak vermektedir. Kocatürk de bu tarihin hemen bütün kaynaklarda 1906 Ekim olarak verildiğini kabul ederken, kendisi 1905 Ekim tarihi için Faik Reşit Unat'ı referans almaktadır. Bu konuda Şapolyo ve Kocatürk'ü destekleyen bir yaklaşımla Paruşev, Mustafa Kemal Paşa'nın Havran seferinden döner dönmez örgütlenme faaliyetlerine başladığını ifade etmektedir. Bkz. P. Paruşev, a.g.e., s. 12 ve U. Kocatürk, a.g.e., s.5, ve ayrıca tarih ve cemiyetin kurucuları hakkında bkz. S. Akşin, a.g.e., s.80-82; E. Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul 1967, 78, 89; Y. Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Ankara 1963, s. 16; Celal Erikan, *Komutan Atatürk*, Ankara 1972, s. 77; F. R. Unat, a.g.e., s. 344; J. B. Villalta, a.g.e., s. 41.

Cemiyetin kuruluşu ile ilgili olarak kaynaklarda, sanki bir tesadüfî oluşumu andıran bir hikaye anlatılır. Bu tesadüf kuruluşun tamamıyla tesadüfî olduğunun işareti olmasa da, örgütlenme düşüncesinin eyleme geçirilmesi için hayırlı bir vesile olmuştur. Olayın gelişimi şöyle olmuştur: Mustafa Kemal Paşa, Müfit ve Lütfi²⁷, Şam'da, Hamidiye çarşısında dolaşırken, bir dükkanın önünde bir masa ve birkaç sandalye görüp oturdular. Dükkan sahibi onları Türkçe selamlamıştı. Mustafa Kemal Paşa meraklandı. İçeri girdi. Bir masa üzerinde felsefe, sosyoloji ve tıp konusunda Fransızca kitaplar gördü. Dükkan sahibine, "siz esnaf mısınız, yoksa filozof mu? diye sordu. Adam "esnafım ama okumayı severim. Hele özgürlük edebiyatını" dedi. Sonra İstanbul'da ihtilâlcî hareketlerin beşiği sayılan Askeri Tıbbiye'de okuduğu sırada bozguncu girişimlerinden dolayı hapse atıldığını, sonra da sürgüne gönderildiğini açıkladı. Adı Hacı Mustafa'ydı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını birkaç gece sonrası için evine davet etti.²⁸

Mustafa Kemal Paşa yanında Müfit ve kendi siyasî düşüncelerini paylaşan iki arkadaşıyla birlikte gitti. Ev dar, karanlık bir sokaktaydı. Hacı Mustafa çoktandır gizli bir siyasî dernek kurmak istemiş, ama güvenecek arkadaş bulamamıştı. Mustafa Kemal Paşa ile iki arkadaşı O'na yardım etmeye söz verdiler. Üçüncüsü²⁹ ise, gönlünün onlarla beraber olduğunu, çoluk çocuk sahibi olarak faal yardım yapamayacağını söyleyerek ayrıldı. Kalanlar geç saatlere kadar konuştular ve Vatan³⁰ adında gizli bir cemiyet kurdular.

27 Armstrong, Müfit ve Lütfi aynı kişiymiş gibi Müfit Lütfi olarak vermektedir. Bkz. H. C. Armstrong, *a.g.e.*, s. 13.

28 Olayın gelişimi için bkz. L. Kinross, *a.g.e.*, s. 40-41.

29 Aydemir'e göre bu üçüncü şahıs, Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'da tanıştığı Mürettep kumandanı Lütfi'ydi. Bkz. Ş. S. Aydemir, *a.g.e.*, s. 92.

30 Sadece Kinross bu cemiyetin adının Vatan olduğunu yazıyor. Mustafa Kemal Paşa'nın harp akademisi yıllarındaki faaliyetleri ile ilgili olarak "vatan" diye bir örgütlenmeden de Armstrong bahsediyor. Bu yaklaşımları destekleyecek çok güçlü deliller de sunulmadığından bu bilgilerin belki biraz afaki ve karıştırılmış olabileceği aklı geliyorsa da; Akşin de Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'da kurulmuş olan Vatan adındaki bir örgüte sonradan katıldığını yazmaktadır. Burada kastedilen Esnaf veya Doktor Mustafa'nın yaklaşımı olmalıdır. [Bkz. L. Kinross, *a.g.e.*, s. 41 ve H. C. Armstrong, *a.g.e.*, s. 10, ayrıca Sina Akşin; *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Tarihi 1600-1908*, İstanbul 1995, s. 178] Esasen Baran Dural, Kinross'u referans göstererek, Hacı Mustafa veya Doktor Mustafa'nın (Cantekin) Mustafa Kemal Paşa ile tanışmadan önce örgütlenmeye çalıştığını, hatta Dr. Yusuf, Eczacı Tahsin, Baytar Mehmet, Kimyager Hüseyin, Kazım ve Lütfü Beylerle böyle bir oluşumun temellerini attığından bahsetmektedir. Kinross da Mustafa Kemal Paşa'nın Vatan adında bir gizli cemiyete katıldığını ifade etmekle beraber, sayılan isimlerden hiç birinin adı kendi eserinde yoktur. Bkz. B. Dural, *a.g.e.*, s. 148 ve L. Kinross, *a.g.e.*, s. 41-42.

Bu rastlantıya hemen bütün kaynaklarda değinilmekle beraber, Kinross gibi Aydemir ve Atay da olayı teferruatı ile anlatırlar. Aydemir; “yine bir çarşı gezisinde, Mustafa Kemal Paşa, Müfit ve Lütfi, esnaftan Mustafa Efendi ile tanışıyorlar. Mustafa Efendi nahın giyen babacan bir insandır. Dükkan küçük olduğu için dükkanın önüne sandalye çekip oturuyorlar. Fakat Mustafa Efendi'nin hali Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatini çekiyor. Dükkanın içini görmek istiyor. Boş denecek kadar hafif raflar,... masada ve raflarda tıp, felsefe, inkılâp, hatta sosyalizmle ilgili kitaplar vardır. Anlaşıyor ki; Mustafa Efendi (Mustafa Cantekin) aslında bir tıbbiyelidir. Hürriyetçi hareketlerinden dolayı mektepten çıkarılmış, Şam'a sürülmüştür. Bir gece Mustafa'nın mütevacı evinde buluşmaya karar veriyorlar. O gece Mustafa'nın söyledikleri kesindir. İhtilâl yapmalı. İnkılâp yapmalı... Mustafa Kemal Paşa bu fikirlere çoktan hazırdır... Hepsi heyecan içindedir. Fakat Lütfi Bey bu harekete fülen karışmak istemez... Mustafa Kemal Paşa'nın o halde siz buradan gidiniz. Bizim bundan sonra konuşacağımız şeyleri duymanız iyi olmaz demesi üzerine Lütfi dostça ayrılır. Daha sonra konuşulur. İhtilâlden, bu uğurda ölmekten bahsedilir. Ama Mustafa Kemal Paşa, ondan sonra da daima göstereceği hesaplı ve ölçülü ülkücülüğü oradada göstererek; Mesele ölmekte değil, ölmeden idealimizi yaratmak, yapmak ve yerleştirmektir der. İşte gizli, ihtilâlcı “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti” orada ve o gece üç kişi arasında kuruldu.”³¹ şeklinde olaya yer vermiştir.

Cemiyete verilen isim rastgele seçilmiş bir isim değildi. Bu sözlerin anlamı Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve düşüncelerini yansıtıyordu. Yıllar sonra kendisi de bu konuda bir açıklık getirmişti.³² O'na göre yalnızca hür insanlar vatana yararlı olabilirdi. Yalnız o insanlar vatani kurtarıp koruyabilirdi. Hür olmayan bir ülke ölüme mahkumdu. Bütün gelişmelerin temeli özgürlüktü. Şimdi bu değerler için mücadele edeceği bir cemi-

31 Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 92-93 ve Konuyla ilgili olarak ana hatlarıyla birbiriyle örtüşen, ancak üslup itibarıyla bazı küçük nüansları da barındıran bilgiler için bkz. P. Paruşev, a.g.e., s.45; F. R. Atay, Çankaya, s. 42, ve Babanız Atatürk, s. 19-20.

32 Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 93 ve P. Paruşev, a.g.e., s. 46.

yetin, gizli bir ihtilâl teşkilâtının lideriydi. Gittiği her yerde bu gizli cemiyete yeni adam katmağa çalışıyor, hatta bazı bahanelerle bizatihi bu iş için gidiyordu.

Bu cemiyet Şam'ın kenar mahallerinden birinde, fakir bir siyasi sürgünün, kitaplardan başka kayda değer bir eşyası olmayan kasvetli, çıplak, demir parmaklıklı taş odasında kurulmuştur. Ama artık bir cemiyet vardır ve davası İmparatorluğu kurtarmaktır.³³ Şam'daki kasvetli ortamda, Mustafa Kemal Paşa'nın efkarını bu heyecan dağıtıyordu. Kendine güvenini artırıyor ve tıbbiyeli Mustafa ve Müfit ile birlikte üç kişilik bir örgüt bile olsa O'na moral veriyordu.

Mustafa Kemal Paşa görevi gereği dolaştığı Suriye'nin Beyrut, Yafa, Kudüs gibi birçok şehrinde "Vatan ve Hürriyet" in şubelerini kurdu. Bu şehirlerdeki komutanlık karargâhlarında kendisi gibi düşünen yeterince asker vardı. Bu örgütlenmenin yayılmasında önemli bir avantaj oluşturuyordu.³⁴ Ancak bu avantaj örgütün yayılmasını sağlamada yardımcı olsa da; Suriye'de bir inkılâp yapılmasını sağlamayacaktı. Hareket bu açıdan yerinde sayıyordu. Gizli dernekler ön ayak olanlardan ibaret kaldı. Suriye'deki karargâhlardaki subayların ilgisi, halkı olayın içine çekmeye yetmiyordu. Hatta yerel halk onlara karşıydı.³⁵ Hareket adeta subaylar arasında sıkışıp kalmıştı.

Mustafa Kemal Paşa kısa sürede düşüncelerini burada eyleme çevirmesinin imkansız olduğunu anlamıştı. Bütün rejim muhalifleri de Makedonya'da toplanmışlardı. "Vatan ve Hürriyet" i oralara götürmeliydi. Ne yapıp edip Selanik'e gitmeli düşüncesine kapıldı. Bu konuda çok kararlıydı. İstanbul'a yakın siyasi yandaşlarıyla birlikte olmalıydı. Yafa'da görevliyken, oradaki arkadaşlarının desteği ve Bölge Komutanı Ahmet'in müsa-

33 Yalnız gecelerinde genellikle Namık Kemal'den şiirler okur ve adeta kendisine cesaret ve metanet verir. Bkz. Ş.A. Aydemir, a.g.e., s.97.

34 D. Baral a.g.e., s. 148; L.Kinross, a.g.e., s. 42; D. V. Mikusch, a.g.e., s. 30; P. Paruşev, a.g.e., s. 46.

35 Arap halkın ilgisizliği Suriye'den bir ihtilâl yapılmasına imkân vermiyordu. Hatta Arapların milliyetçi bir Türk hareketine karşı oldukları kısa sürede anlaşıldı. Mustafa Kemal Paşa şüphesiz ki, ileriki dönemlerde devlet kurucusu olarak da bundan çıkardığı dersi uygulamıştı. Arapların tavrı için bkz. H.C. Armstrong, a.g.e., s. 13 ve D.V. Mikusch, a.g.e., s. 50.

mahasıyla gizlice Mısır'a ve oradan da Selanik'e gitti. Bölge Komutanı Ahmet'in yardımı özellikle büyük önem taşıyordu.³⁶ Çünkü, hem gerekli izni vererek Suriye'de oluşturulan ortam ile özgürlükçülerin merkezi arasında bir irtibat sağlanması imkânı bulunmuş, hem de bu seyahat ile ilgili gizliliği muhafaza etmeyi garanti etmişti. Selanik'te de yazıştığı eski komutanları ve arkadaşlarının yardım edeceğini umuyordu.

1906 Nisanında³⁷ geldiği Selanik'te de bazı arkadaşları ve eski komutanlarının himayesinde bir süre kalarak, burada da "Vatan ve Hürriyet"i kurdu.³⁸ Annesi ile görüşüp hasret giderdi. Selanik'te bir bahane ile kalabilmeyi düşünürken, ilk anda umduğu destek ve ilgiyi görmese de bir şekilde Selanik'te dört ay kadar kalabildi.³⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın bu ma-

36 H.C. Armstrong, a.g.e., s. 14 ve J. B. Villalta, a.g.e., s. 42. Aydemir, Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye'nin İstanbul'a uzaklığından şikayet ettiğini ve örgütünü Makedonya'ya hürriyetçilerin kol gezdiği bölgelere yaymayı düşündüğünü kaydetmektedir. Bkz. Ş.S. Aydemir, a.g.e., s. 98.

37 Genelde dikkat çeken bir durum olarak tarihler tam olarak yani, gün-ay-yıl olarak verilemiyor. Bunda bazı girişimlerin gizli olması, resmi bir yazışma veya günlük kayıtların tutulmaması temel etken olmalıdır. Mevcut şekliyle verilen tarihler ise daha sonra yazılan hatırat ve anlatılanlar ile genel gördüşat içindeki gelişmelere bakılarak varılan sonuçlar olmalıdır. Selanik'e varış tarihi için bkz. F.R. Unat, a.g.e., s. 345 ve Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Atışemiliterliği'ne Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", *Belleten*, C. XXXVIII, Sayı: 150, Nisan 1974, s. 2263, ayrıca U. Kocattürk, a.g.e., s. 5.

38 Mustafa Kemal Paşa dışında 10 arkadaşı (Bursalı Tahir, Naki (Yücekök), Talat, Mithat Şükrü, Rahmi, Ömer Naci, Kazım Nami, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet (Tör)] Mithat Şükrü'nün evinde toplanarak "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin şubesini kurdular. Burada Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yapar ve silah üzerine yemin edilir. Geniş bilgi için bkz. S. Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*...s. 80-82 ve Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 102-103 ve ayrıca P. Paruşev, a.g.e., s. 48; F.R. Atay, *Çankaya*, s. 46; L. Kinross, a.g.e., s. 43.

39 Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'e gidişinden komutanı haberdar olmakla birlikte, bu resmî prosedür çerçevesinde değil, "idare etme" anlayışı içinde bir izindir. Yafa'dan Mısır-Yunanistan (Pire) üzerinden Selanik'e tebdil-i kıyafet gitmiştir. Selanik'e varışında muhtemelen subay arkadaşları karşılayarak kontrolden ve resmî işlemlerden kurtarmışlardır. Bu konuda bkz. [F. R. Atay, *Çankaya*, s. 45 ve *Babanız Atatürk*, s. 20; B. Dural, a.g.e., s. 149; D.V. Mikusch, a.g.e., s. 50; L. Kinross, a.g.e., s.42] Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'e çıkışında bir arkadaşının (ya da arkadaşlarının) yardım ettiği ifadesi bütün kaynaklarda yer almasına rağmen, sadece İslam Ansiklopedisinde, bu kişinin Selanik Merkez Komutan Muavini Yüzbaşı Cemil (sonradan İçişleri Bakanı ve Tekirdağ Milletvekili Cemil Uybadin) olduğu kaydedilmektedir. [Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, Atatürk Maddesi, 10 cüz.]

Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'te çok güvendiği yetkili Topçu generali Şükrü Paşa'dır. Hatta Yafa'dan Şükrü Paşa'ya yazmış ve tayin için tavassut istemiştir. Hatta Paşa'dan gelen bir not, Selanik'e gelmesi durumunda yardım göreceğini ima etmişti. Ancak Şükrü Paşa Selanik'te kendisini görmemiş olmayı tercih eder. Aydemir'e göre kabul bile etmemiştir. [Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 100] Daha sonra eski bir komutanı (Kırmay Albay Hasan Bey) aracılığıyla rapor almayı başarmış ve böylece Selanik'te kalabilmiş ve serbest hareket etme şansı bulmuştu. Bu süre içinde Selanik'te "Vatan ve Hürriyet"in şubesini de kurmuştur. Şükrü Paşa'nın tavrı ve detaylı bilgi için bkz. D.V. Mikusch, a.g.e., s. 50-51; F. R. Atay, *Babanız Atatürk*, s. 22-23; L. Kinross, a.g.e., s. 43.

cerayı yaşayabilmesi hem Osmanlı ordusunun Saltanata bakışını, hem de hürriyetçi hareketlerin bütün baskıları boşa çıkardığını gösteriyordu.

Bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Yafa'daki görevinden ayrıldığı ve Selanik'te bulunduğu haberi İstanbul'a kadar ulaştı. Tutuklanması için Selanik'e emir verildi. Bir arkadaşının uyarısı üzerine Yafa'ya döndü. Selanik'e gidişinde yardımcı olan Komutan Ahmet O'nu karşılayıp hemen Birüşşaba (Bürrüssebi) şehrine yolladı. Mustafa Kemal Paşa'nın hakkında İstanbul'dan açılan soruşturmaya cevap olarak; aylardır Akabe bölgesinde olduğu bildirildi. Durum Birüşşaba'daki komutan Lütfi Bey tarafından da doğrulandı.⁴⁰ Daha sonra Mustafa Kemal Paşa yeniden Yafa'ya ve oradan da topçu stajı için Şam'a döndü.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a döndükten sonra gayet akıllı ve kurnaz davrandı. Artık durumunu sarsacak açıklar vermeyecek ve adını nahoş biçimde hatırlatabilecek her şeyden kaçındı. Bir kere daha kendisini tümüyle mesleğine vererek çalıştı. Problem çıkarmadan buradaki görevini bitirmekten başka bir şeye kalkışmadı. Hatta bu arada kendisine 25 Aralık 1906'da, bölgedeki üstün hizmetleri dolayısıyla "Beşinci Rütbe'den Mecidi Nişanı" verildi.⁴¹ İstanbul'da hakkında daha önce oluşmuş kanaati ve kararı değiştirmek istiyordu. O'nun bu çabaları Komutanları nezdinde de takdir edilmişti ki; stajını tamamladıktan sonra 20 Haziran 1907'de Kolağası (kıdemli Yüzbaşı) rütbesine yükseltildi⁴² ve 5. Ordu karargahının kurmay başkanlığında görevlendirildi.

40 Bu sıralarda Akabe limanı yüzünden İngilizlerle çıkan anlaşmazlıktan dolayı, bölgedeki Türk haklarını korumak için buraya bir miktar kuvvet gönderilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın de bu birlik içinde olduğu hikayesi inandırıcı olmuştu. Olayların gelişimi ve İstanbul'a karşı gösterilen dayanışma içinde böyle konuların incelikleri de pek fark edilemiyor, belki de çok önemsenmiyordu. Mustafa Kemal Paşa Selanik'ten döner dönmez buraya gerçekten de gönderilmişti. Durum senaryoya uydurulmuştu. Bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 103, Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'ten dönüşü ve gelişmeler için bkz. L. Kinross, a.g.e., s. 43-44; F. R. Atay, *Babanız Atatürk*, s. 22; D. V. Mikusch, a.g.e., s. 54-55.

41 *Askeri Yönüyle Atatürk*, Genelkurmay Yay. 1981, s. 9; Nusret Baycan, *Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Genelkurmay Yay. 1981, s. 45.

42 *İslam Ansiklopedisi*, Atatürk Maddesi, 10. cüz, 1981; Fahri Belen, *Atatürk'ün Askeri Kişiliği*, MEB Yay. 1963, s. 52; N. Baycan, a.g.e., s. 175 ve U. Kocatürk, a.g.e., s. 6.

Selanik macerasından yaklaşık bir ve Şam'a tayininden iki buçuk yıl kadar sonra, tayin için müracaatı uygun görüldü ve Mustafa Kemal Paşa, 13 Ekim 1907'de Selanik'te 3. Ordu'ya tayin olundu.⁴³ Bu arada 1907 Eylül'ünde, Selanik'te bir yıl kadar önce kurmuş olduğu "Vatan ve Hürriyet" şubesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilhak edilmişti.⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa da bu cemiyete katılarak çalışmalarda bulundu. Kısa süre sonra da muhalefet II. Meşrutiyetin ilanını sağladıysa da, daha sonra Mustafa Kemal Paşa İttihatçılardan ayrıldı.

Suriye günleri Mustafa Kemal Paşanın askerlik hayatı üzerinde önemli etkide bulunmuştu. Komutanı alaylı olan Mustafa Kemal Paşa, kıtasının eğitiminde kazandığı başarı ile Şam'da bulunan küçük ve büyük rütbeli askerler arasında tanındı ve saygınlık kazandı. Bu eski ve kutsal şehir, Mustafa Kemal Paşa'yı sadece askerî ve siyasal eyleme yöneltmekle kalmamış, O'nun toplumsal ve sosyal sorunlara çözüm arama isteğini de kamçılarmıştı. İslam'ın Arap yorumuyla tanışmış, Türk bakış açısıyla karşılaştırma fırsatı bulmuştu. Şam'da Müslümanlık daha baskıcı görünüyordu.⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa'ya göre ise İslam, hoşgörü çerçevesi oldukça geniş bir dindi. Türk inkılâplarının gerçekleşmesinde bu birikim ve tespitler önemli derecede etkili olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Şam'da milletin gerçek düşmanının sadece yabancılar olmadığını, gerçek düşmanın içimizde olduğunu, başka milletlerin yürüdüğü ışıklı yoldan alıkoyan gelişmeleri önleyen, softalık ve cehalet olduğunu görmüştü. O'na göre Osmanlı; Müslümanların cehennem azabı çekmeye zorlandığı, Müslüman olmayanların cennetin nimetlerinden faydalandıkları bir yerdi.⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa, Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti denemesinde, Arap halkın bir Türk hareketinden yana olmadığını da fark etmişti. Ümmetçiliğin yerine Milliyetçilik prensibini al-

43 Y. Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Ankara 1963, s. 23; *Atatürk'ün Biyografisi, Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1974, s. 13; Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 103.

44 Bu gelişme, Balkanlarda İttihat ve Terakki'nin gelişmesi üzerine, 27 Eylül 1907'de gerçekleştirilmişti. Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., s. 20; U. Kocatürk, a.g.e., s. 6.

45 S. Meydan, a.g.e., s. 105.

46 L. Kinross, a.g.e., s. 41 ve S. Meydan, a.g.e., s. 103; Nada Zimova, "Atatürk and the Republican State" *Uluslararası Konferans, Atatürkçülük ve Modern Türkiye*, Ankara 1998, s.47-48.

masında milliyet konusunda da, yani ilerde kuracağı “Milli Türk Devleti” fikrinin oluşumu açısından dersler çıkarmıştı. Burada en bariz örnek olarak “kavm-i necip”⁴⁷ yaklaşımını yadırgamıştır.

d- 16. Kolordu ve 2. Ordu Kumandanlığı

Mustafa Kemal Paşa Suriye’den döndükten sonraki hayatı da hareketli ve fırtınalı geçmişti. Balkanlarda isyancı çetelere karşı mücadele verirken de Suriye’de gördüklerinden çok farklı şeyler görmedi. Ancak burada halkın meşrutiyete ilgisi biraz daha fazlaydı. O İttihatçıların genel yaklaşımına ters olarak ordu ve siyaset ilişkisinden rahatsızdı. 31 Mart vakası üzerine Hareket Ordusuyla İstanbul’a gelmiş ve Trablusgarp olayında gönüllü olarak İtalyanlara karşı savaşmıştı. Balkan Savaşlarında çeşitli cep-helerde savaş vermişti. Sofya Ataşemiliterliği gibi diplomatik görevler de üstlenip, çeşitli manevralara katıldıktan sonra, Çanakkale Savaşı’nda birliğiyle destanlar yazmış bir komutan olarak; Edirne’deki 16. Kolordu’ya komuta ettiği sırada, 10 Mart 1916’da⁴⁸ kolordusuyla birlikte Diyarbakır’a görevlendirildi.

Bu görevlendirmede Kafkas Cephesi’nin Doğu kısmında Rusların ilerlemesi ve Bitlis, Erzurum, Van ve Muş’un düşmesi önemli rol oynamıştı.

47“Kavm-i necip” tabiri Araplar için, Peygamber Hz. Muhammed’in çıktığı kavim olduğu için kullanılmıştır. Şam günlerinde, biri Türk diğeri Arap kökenli iki askerın tartışmalarına müdahale eden şubayın, Türk olan askere, “sen nasıl olurda kavm-i necip”ten birine hakaret edersin?” şeklindeki tepkisi Mustafa Kemal Paşa’nın hafızasında yer etmiş, Türklük duygusunu kamçulamıştır. Bkz. A. Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 99-100 ve ayrıca Şerafettin Turan, *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Ankara 1989, s.4.

48 Mustafa Kemal Paşa’nın bu göreve atanması emri Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından telgrafla verilmişti. [Bkz. U. Kocatürk, a.g.e., s. 71 ve İsmet Görgülü, İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, İstanbul 1997, s. 148.]

Mustafa Kemal Paşa’nın bu göreve tayini konusunda, Enver Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’yı başkentten uzaklaştırmak niyetiyle yapıldığı şeklinde bazı kayıtlar olduğu gibi, daha sonraları Yıldırım Ordularına tayini sırasındaki Padişah Vahdettin tarafından yapılan emrivakiyi bu olayla karıştıranlar da vardır. Bu olay hakkında ilerde doğru bilgi verilecektir. Bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 286 ve Şükrü Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, Ankara 1972, s.169.

Tarihler konusunda kaynaklar arasında genelde olduğu gibi burada da farklı kayıtlara rastlanıyor. Görevlendirme tarihi olarak biz Kocatürk’ü esas almakla birlikte, Tezer ve İslam Ansiklopedisinde bu tarih 27 ve 28 Şubat olarak veriliyor. [Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, Atatürk Maddesi, s. 723 ve Şükrü Tezer, a.g.e., s. 34] Ayrıca Mustafa Kemal Paşa’nın yolculuğu ve görev bölgesine varışı ile ilgili diğer tarihlerde de bu farklılıklar görülüyor. Bunun zaman zaman saat farklılıklarından ve özellikle de Hicri ve Rumi takvim farkından kaynaklandığı kabul edilebilir.

Çanakkale savunması bu cephenin ikinci plana düşmesine sebep olmuştu. Avrupa'da oluşturulması düşünülen cepheden vazgeçilerek Kolordu doğuya gönderildi.⁴⁹ 16. Kolordu Komutanı olarak Mustafa Kemal Paşanın yetki alanı Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar olan bölgeydi. Erzurum'un düşmesi ve 3. Ordu'nun Trabzon-Bayburt-Kop hattına çekilmesi üzerine, Ruslara yandan bir cephe açılması düşünülmüş, 2. Ordu doğuya Bingöl (Çapakçur) bölgesine kaydırılmaya çalışılıyordu. Bu arada 16. Kolordu da 2. Ordu emrine verilmişti.⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa fazla vakit geçirmeden İstanbul'a ve oradan da Diyarbakır'a hareket etti. 13-14 Mart 1916'da Diyarbakır'a ulaştıktan kısa süre sonra da kendisi 1 Nisan 1916'da tuğgeneralliğe terfi etti. Daha sonraları vekaleten 2. Ordu komutanlığını da bir süre yürüttü.⁵¹ Mustafa Kemal Paşa Paşanın bu görevi yürüttüğü sıralarda bu cephede verilen birçok muharebe bizzat kendisi tarafından yönetildi ve düşmanın Diyarbakır istikametinde ilerlemesi durduruldu. 6-7 Ağustos tarihli taarruzla da Bitlis ve Muş da geri alındı.

Bu dönemi ve görevi, Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşık 10 yıl kadar önce terk ettiği Şam'a kadar götürecek bir süreç olacaktı. Daha Diyarbakır'a varılmasından itibaren Paşa, kolordu bölgesindeki Bitlis ve Muş cepheleriyle ilgilenmiş, gerek kendine bağlı birliklerin, gerekse düşmanın konumu ve durumu ile ilgili incelemelerde bulunmuştur. Sonra gerekli tedbirleri alıp, birliklerini konuşlandırarak savunma ve saldırı pozisyonlarını almış, cephede bizzat gezi ve teftişlerde bulunmuştu.⁵² Bölgede ve cephe-deki teftiş ve incelemelerinden elde ettiği sonuçlar ve Başkumandanlık Ve-

49 Ş. Tezer, a.g.e., s. 34 ve *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.II, Kısım 2, Ankara 1978, s. 39.

50 *İslam Ansiklopedisi*, Atatürk Maddesi, s. 723.

51 Bu yolculuğun teferruatlı hikayesi için bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 33-37 ve kronoloji için bkz. U. Kocatürk, a.g.e., s. 72-73 ve ayrıca tarihler için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.II, Kısım 2, s. 39; F. Belen, a.g.e., s. 58; A. F. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 64.

52 Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki askeri faaliyetleri hakkında geniş bilgi için [bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 38-62 ve *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.II, Kısım 2] Bu arada Mustafa Kemal Paşa bir teftişten sonra Garzan'dan Silvan'a dönerken (muhtemelen Mayıs başlarında) Ahmet İzzet Paşa'nın karargahıyla (II Ordu Kumandanı olarak) birlikte Diyarbakır'a hareket ettiği haberini alır. Tezer'e göre; Mustafa Kemal Paşa Edirne'den 16. Kolordu ile Diyarbakır'a gönderildiği sırada, kendisine ordu kumandanlığının vaad edildiğini belirterek bundan cayılmış olduğunu ve Keşan'daki Ahmet İzzet Paşa'nın Komutan olarak gönderildiğini vurgulamaktadır. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 40-41.

kâletinin, Rusların bölgeden peyderpey asker çektiklerini bildiren şifreli taarruz emri ile başlamıştı.⁵³ Fakat daha sonra Ruslar bu cepheyi yeniden güçlendirerek kaybettikleri mevzilerin bir kısmını tekrar geri almışlardır.

5. ve 8. Fırkalarla 2 Ağustos'ta başlatılan taarruz ile 6-7 Ağustos'ta Muş ve Bitlis geri alınmış, takip eden günlerde Ruslar daha da geri itilmişti. Bu cephede Bingöl kurtarılamamış, birlikler geri çekilmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve Kolordusu ile birlikleri, bu cephede verdikleri mücadele dolayısıyla üstleri tarafından taltif ve tebrik edildiler.⁵⁴

Mustafa Kemal Paşa, 16. Kolordu Komutanı ve 2. Ordu Kumandanı göreviyle bölgede kaldığı Mart 1916-Şubat 1917 döneminde, Diyarbakır merkez olmak üzere Sason, Mutki, Silvan, Hazbat, Güzeldere, Zok, Ziyaret, Duhan, Siirt, Garzan, Batman, Malabadi, Kulp, Genç, Mardin, Bingöl, Muş, Bitlis bölgesini dolaşmıştı. Bu gezilerinde Kolordusuna bağlı 12.,13.,14.,15.,17.,20.,23.,24. Alaylar ile 5., 7. ve 8. Tümenleri ve bağlı birlikleri denetlemişti. Rus saldırılarına karşı savunma mekanizmalarını hazırlamış, birlikleri konuşlandırmış ve harekâtları düzenlemişti. Muş, Bitlis, Bingöl (Çapakçur) gibi cephelerde doğrudan savaşın içinde yer almıştı.⁵⁵ Bir asker olarak taarruzda en önde, çekilirken hep arkadaydı.⁵⁶

53 Ş. Tezer, a.g.e., s. 50,

54 Muş ve Bitlis'in alınması dolayısıyla 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa 8 Ağustos'ta, Başkomutan Vekili Enver Paşa da 10 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik ve teşekkür telgrafı çekerek kutlamışlardır. Bkz. Metin Ayıışı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, Ankara 1997, s.132; Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, İstanbul 1992, C.I, s.264 ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, a.g.e., s. 179.

55 Bu cephedeki harekât ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C.II, Kısım 2 ve Ş. Tezer, a.g.e., 33 vd. ve ayrıca İ. Çalışlar, İ. Görgülü, a.g.e., s. 150 vd.

56 Bu konuda örnek bir olay; Rus baskısı ile bazı birlikler, Haziran 1916 başlarında Kulp geçidinden çekilirken 18. Alay artçı olarak tayin edilmişti. Bu harekâtı bizzat idare eden Mustafa Kemal Paşa, görünürde hiçbir kimse kalmamış olmasına rağmen araziye hâkim bir noktadan hâlâ ayrılmamıştı. Bu durumda yaver Cevad Abbas ve Şükrü Tezer düşmanın yaklaştığından ve düşman eline düşmekten korkarak telaş ederler. Mustafa Kemal Paşa acele edilmemesini, en son nefer güvenle geçmedikçe kendisinin ayrılmayacağını söyler. Sonradan birliğinden geri kalmış, hasta bir askerin geldiği görülür ve Mustafa Kemal Paşa'ya hak verirler. [Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 43-44]; Bir keresinde de çekilen asker içinde bir erin, "ne güzel Rus öldürüyordum, bizim komutanlar ne korkak komutanlar, ne diye geri çektiler bizi, diye söylenmesine şahit olan Mustafa Kemal Paşa, Koca ordu bu. Belki senin anlamadığın bir şey vardır, deyince; Asker, sen de kimsin, der. Mustafa Kemal Paşa, ben sizin komutanınızım, dediği zaman asker, haa o zaman başka, diye bir cevap verir. Bkz. F. R. Atay, **Çankaya**, s. 93-94 ve L. Kinross, a.g.e., s. 130.

Mustafa Kemal Paşa için bu günler epeyce sıkıntılı geçmişti. Gerçi O'nun sıkıntısı şahsı adına değildi. O'nun derdi bölgenin ve askerinin içinde bulunduğu yokluk ve çaresizlikti. Kendisi fırsat buldukça kitaplar okuyarak zamanını geçiriyordu. Namık Kemal, Alphonse Daudet, Filibeli Ahmet Hilmi, Ahmet Naim'in eserlerinden okuyor, Arıburnu muharebelerini yazıyordu. Zaman zaman buradaki günlük hayat ve savaş dışındaki hayatla ilgili kişisel yazışmalar da yapıyordu.⁵⁷

Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu ile bu faaliyetlerin içindeyken, Keşan'da bulunan 2. Ordu, 13 Mayıs 1916'da Ahmet İzzet Paşa kumandasında karargahıyla birlikte İstanbul'dan Diyarbakır'a gelmişti. 16. Kolordu da 2. Ordu Komutanlığı emrine verildiği için, Mustafa Kemal Paşa 20 Mayıs'ta Kulp'tan Diyarbakır'a dönerek Ahmet İzzet Paşa ile görüştü. Mustafa Kemal Paşa ve kurmay heyeti, Ahmet İzzet Paşa ile görüşmek için Diyarbakır'a geldiğinde, Dicle köprüsü civarında 2. Ordu Kurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey tarafından karşılanmıştı.⁵⁸ Öbür gün (21 Mayıs) Ahmet İzzet Paşa ve Albay İsmet Bey Kolordu karargahını ziyaret ettiler.⁵⁹ Ahmet İzzet Paşa'nın gelişinden yaklaşık bir ay kadar sonra, Ordu Kumandanlığı'nın Diyarbakır'ı merkez kabul etmesi sonucu, 16. Kolordu karargahı 15 Haziran 1916'da⁶⁰ Silvan'a taşındı.

Mustafa Kemal Paşa'ı ileriiki dönemlerde Yeni Türkiye'nin kuruluşunda kader arkadaşlığı yapacağı birçok arkadaşı ile yollarının kesişmesi bu görev sırasında olmuştu. Bu cephe İstiklâl Savaşı'nda komuta kademesini

57 Mustafa Kemal Paşa Bitlis, Silvan, Batman, Siirt gibi merkezlerde kaldığı sıralarda Madam Corinne'le yazışmış ve içinde bulunduğu durum ve bölge deki günlük hayat ve savaş ortamı ile ilgili biraz da duygusal mektuplar yazmıştı. Mektuplar için [bkz. Peyami Safa, "Atatürk'ün Bir Kadına Mektupları", *Milliyet Gazetesi*, 21 Kasım-6 Aralık 1954, ayrıca Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yay. 1980, s. 80-81; Melda Özverim, *Mustafa Kemal Paşa ve Corinne Lütfü: Bir Dostluğun Öyküsü*, İstanbul 1998, s. 65]; ve mesai dışı günlük faaliyetleri için bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s.65-93 ve Atatürk'ün hatıra defterinin tıpkı basımı için aynı eser s. 224 vd. Ayrıca L. Kinross, a.g.e., s. 129 vd.

58 İsmet İnönü 2. Ordu Kurmay Başkanı olarak A. İzzet Paşa'nın mahiyetinde Mustafa Kemal Paşa Paşa'dan sonra Kafkas cephesine gelmişti. İnönü ile Atatürk'ün yolları da burada kesişmişti. İnönü yolda iki gün kalarak babası tarafından Mevhibe Hanım'la evlendirilmişti. Bkz. İsmet İnönü, *Birinci Dünya Harbi: Hatıralar*, Cumhuriyet, Ankara 1999, s.33.

59 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. II, Kısım 2, S. 76; U. Kocatürk, a.g.e., s. 77; Ş. Tezer, a.g.e., s. 40 ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, a.g.e., s. 165.

60 Ş. Tezer, a.g.e., s. 41 ve U. Kocatürk, a.g.e., s. 78.

oluşturacak subayların çoğunu bir araya getirmişti. Daha önceden okul arkadaşları ve hatta Suriye macerasının bir bölümünü beraber yaşadığı Ali Fuat ile de burada buluşmuşlardı. Ali Fuat Paşa 5. Tümen Kumandanlığı'na tayin edilmiş, Mustafa Kemal Paşa O'nu yolda karşılamış, akşam yemeğini birlikte yemişlerdi. 23. Alay Komutanı yine arkadaşlarından Fuat' (Bulca) tı. Başka bir dava arkadaşı Ali Çetinkaya da 14. Alay'a, bir diğeri Nuri (Conker) 8. Tümen'e komuta etmekteydi. Sonraki dönemlerde daha sıkı ve sürekli ilişkiler ve dava arkadaşlığı yaptığı İsmet İnönü de 2. Ordu kurmay Başkanı olarak oradaydı. Kendi Kurmay Başkanı da İzzettin Çalışlar'dı.⁶¹

Muş, Bitlis ve Batman düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra Kulp, Bingöl (Çapakçur) hattını tutan birlikler yorgun ve zayıftı. Bölgenin çetin tabiatı ve ağır kış şartlarında vasıtanın yoksun dağlarda bırakmak tehlikeliydi. Mustafa Kemal Paşa risk alarak çekilme emri vermiş,⁶² Türk birlikleri nizamî olarak çekilmiş ve olası bir bozguna mahal bırakılmamıştı. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa Silvan'a, karargâhına dönerken, rahatsızlanmış, 14-21 Kasım günleri arasında Bitlis'te 5. Tümen Komutanı Ali Fuat'ın misafiri olmuş, oradaki hastaneleri denetlemişti.⁶³

Mustafa Kemal Paşa 30 Kasım'da Silvan'a geldikten sonra 2 Aralık'ta Ahmet İzzet Paşa'ya cephe ile ilgili raporunu yazmış, sonra da günlerini okuyarak ve Arıburnu Muharebeleri ile ilgili raporunu yazmaya devam ederek geçirirken, Ahmet İzzet Paşa izinli olarak İstanbul'a gitmesi üzeri-

61 Ali Fuat 5 Kasım 1916'da Silvan'a gelmişti. Ali Fuat, Mustafa Kemal Paşa ve diğerlerinin faaliyetleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 65 vd.

62 İslam Ansiklopedisi'nde bu çekilme emrinin verilmesi hakkında, 2. Ordu Kurmay Başkanı olan İsmet (İnönü) Bey'in bilgilendirmesi sonucu, kararı birlikte aldıkları kaydedilmişken, Atay burada İsmet İnönü lehine bir yaklaşım olduğunu söyler ve olayı, Atatürk'ü kaynak göstererek şöyle anlatır; "kendisine hemen bir geri çekilme emri hazırlamasını söyledim. Gitti, gelmez, Yaverim Cevad'ı bak ne yapıyor, diye gönderdim. Döndü, masasının başında düşündüğünü söyledi. Şehirler ve topraklar bırakacağız. Orduyu kurtarmak için başka çare yoktu. Ama böyle bir karar vermek de güçtü. Git söyle, yazamıyorsa ben dikte edeyim, dedim. Bir süre sonra çekilme emrini yazmış, getirdi. Askerlik edebiyatına örnek diye alınabilecek kadar iyi düşünülmüş ve yazılmıştı". [Bkz. Ş. S. Aydemir, *Çankaya*, s. 93] İsmet İnönü bu konuda; Mustafa Kemal Paşa'ya brifing verdiğini, ancak istediği çekilme yazısı konusunda Komutan yeni olduğu için, acele bir karar vermesini istemediğinden biraz temkinli davranarak, olayı ertesi güne taşımak istediye de, Mustafa Kemal Paşa'nın kestirmeden bu kararda ısrar ettiğini kaydetmektedir. [Bkz. İ. İnönü, *a.g.e.*, s. 37-38]; Mustafa Kemal Paşa ile İsmet İnönü'nün 2. Ordu cephesindeki ilişkileri için bkz. Ş. S. Aydemir, *a.g.e.*, s. 298.

63 Daha geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 69 vd. ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, *a.g.e.*, s. 194-195.

ne, 12 Aralık 1916'da 2. Ordu Komutan Vekilliği'ne atandı. Aynı tarihte Muş ve Bitlis cephelerindeki başarılarının ödülü olarak "İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı" verildi.⁶⁴ 14 Aralık'ta Silvan'dan Diyarbakır'a hareketle, ertesi günü geceyi Ergani Madeni'nde geçirdikten sonra, 16 Aralık'ta Palu yakınlarındaki Sekerat'ta 2.Ordu Komutanlığı⁶⁵ görevine başlayan Mustafa Kemal Paşa, yolda (Yarımca) Ahmet İzzet Paşa ile kısa süreli bir görüşme de yapmıştı. Bir süre önce 2. Ordu Kurmay Başkanlığına atanan Albay İsmet (İnönü) Bey ile de görüşüp, bilgi aldıktan sonra Elazığ, Bitlis ve Diyarbakır valilerini karargaha çağırıp, ordunun iâşesinin karşılanması konusunda görüşmeler yapmıştı. Bu arada birlikleri ve cephe durumunu değerlendirme çalışmalarında bulunan Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlık Vekâleti'nden 18 Aralık'ta aldığı emirle; Ahmet İzzet Paşa'nın izinde olduğu müddet içinde 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan direktif alacağını öğrendi.⁶⁶ İsmet (İnönü) Bey ile görüştüktan sonra yeni düzenlemeyle ilgili olarak ilgilileri bilgilendirdi. Sekerat'ta bulunduğu birkaç gün içinde çevreyi dolaşan ve incelemelerden sonra askeri tedbirler alan Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'a döndü. 16. Kolordu Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar) Bey'i 2. Ordu Karargahı'na çağırdı. Çünkü, İsmet Bey 4. Kolordu Komutanlığı'na atanmış olduğundan 2. Ordu Kurmay Başkanlığı boşalmıştı.

2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa izinden döntünce vekalet görevi biten Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu karargahı olan Silvan'a döndü. Birkaç gün gripten dolayı dinlenmek zorunda kaldı. 1917 Yılı için hazırlıkla-

64 Mustafa Kemal Paşa'ya 1906'da "Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı" verildiğini biliyoruz. Prosedüre göre sırasıyla dördüncü ve üçüncü rütbe süreleri beklenmelidir. Başarıları dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bu süreler beklenmeden doğrudan "İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı" verilmiştir. Tayin ve nişanla ilgili geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 86; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.II, Kısım 2; Ulug İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, Ankara1980, C.I, s.87; F. Belen, a.g.e., s. 19; Fahrettin Kırzioğlu, 2. Ordu Kumandan Vekili Mustafa Kemal Paşa Paşa'nın 230 Numaralı Raporu, *Türk Dili Dergisi*, C. XII, S. 134, s. 83 vd. Kasım 1962; N. Baycan, a.g.e., s. 177; *İstiklâl Madalyası Tanımı ve Tarihçesi*, Şekerbank Yay. 1963, s.80.

65 Sekerat o zaman Diyarbakır'a bağlı bulunan Palu ilçesi yakınlarında bulunan ve 2. Ordu'nun bir süre karargâh olarak kullandığı kasabadır. Mustafa Kemal Paşa'nın yolculuğu ve devir teslim ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 89 vd.

66 Gelişmelerle ilgili olarak bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 90 vd.

ra başlamışken, Rusya'da ihtilal olunca Ruslar bölgeden çekildi. 17 Şubat 1917'de de Mustafa Kemal Paşa, Hicaz Kuvvetler Seferi Kumandanlığı'na tayin olunmuş⁶⁷ ve hemen hareketi şifreli tel emri ile bildirilmişti. 18 Şubat'ta Cemal Paşa'nın, mümkün olduğu kadar süratle hareket etmesi ve yanında bir kurmay başkanı da getirmesini tavsiye eden telgrafı gelmişti.⁶⁸

Bu atamanın ve böyle bir ordunun oluşturulmasının sebebi, Şerif Hüseyin'in İngilizlerle birlikte hareketi ve Hicaz bölgesinin savunması noktasında zaafiyet ortaya çıkmasıydı. Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve getirilmesi de; Enver Paşa'nın Trablus ve Bingazi'deki deneyimleri ve Araplarla iyi iletişim kurabilmiş olması dolayısıyla,⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa'dan Hicaz'ın denetiminin geri alınmasında yararlanmak istemesine bağlıyordu.⁷⁰ Mustafa Kemal Paşa Şam'a kadar gitmesine rağmen bu görevi kabul etmemiş, dahası Enver ve Cemal Paşalarla görüşüp Hicaz'dan çekilme projesini onlara da kabul ettirmişti. Merkezin cephe gerçeklerinden habersiz, büyük hayaller uğruna, başkaca projeleri de olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, 21 Şubat günü mahiyetinde Yaver Cevad Abbas, emir subayı Şükrü, Dr. Yarbay Hüseyin, Alay Kumandanı Binbaşı Fuat (Bulca), erkanı harbiyesinden Yüzbaşı Neşet (Bora) ve kolordu zat işleri şube müdürü Yüzbaşı Rauf olduğu halde hareket etmişti. Yolculuk Silvan-Diyarbakır-Mardin karayoluyla ve Derbesiye istasyonundan itibaren trenle gerçekleşmişti. Diyarbakır ve Mardin'de birer gece kaldıktan sonra, ertesi günü Mardin'in Derbesiye istasyonundan hareketle 24 Şubat'ta Halep'e ulaşmışlardı. Halep'te Baron otelinde kalmışlar ve masrafları 4. Or-

67 U. Kocatürk, a.g.e., s. 89 ve Ş. Tezer, a.g.e., s. 97; Bu ordunun Arabistan ve Medine bölgesinde oluşturulması düşünülmüş, Mustafa Kemal Paşa bu göreve ordu komutanı yetkisiyle fakat, 4. Ordu Komutanlığı emrinde olmak üzere atanmıştı. Bkz. *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 47 ve Y. H. Bayur, a.g.e., s. 110.

68 İ. Görgülü, İ. Çalışlar, a.g.e., s. 209; Enver Paşa Suriye ve Hicaz bölgesini gezmiş, Cemal Paşa'ya nişan takmıştı. Görgü tanıkları bu gezide her iki Paşa arasındaki rekabetin yansımalarından da bahsederler. Bkz. Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954, s. 176-199.

69 A. Mango, a.g.e., s.163.

70 Bu konuda başka bir yaklaşım; Almanların Enver Paşa'yı Medine müdafaasının kaldırılması ve buradaki birliklerin geri çekilmesi konusunda ikna ettikleri, bu çekilmeyi gerçekleştirecek Komutan olarak Mustafa Kemal Paşa'nın seçildiğidir. Bkz. L.Kinross, a.g.e., s. 135.

du Kumandanı Cemal Paşa tarafından karşılanmıştı.⁷¹ 26 Şubat'ta Şam'a varıldığında, Mustafa Kemal Paşa ve mahiyeti İstasyonda, Vali Tahsin Bey ve yüksek rütbeli subaylar, ilim adamları ve yörenin ileri gelenleri tarafından karşılanmışlardı. Cemal Paşa Beyrut'a gitmişti.⁷² Vilâyet konağındaki kabul resminden sonra Damaskus Oteline gidilip yerleşildi. Mustafa Kemal Paşa Şam'da kaldığı süre içinde, öğle ve akşam yemeklerinde Cemal Paşa'nın davetlisiydi. Mustafa Kemal Paşa'dan iki gün sonra, 28 Şubat'ta Başkomutan Vekili Enver Paşa da Şam'a gelecekti.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a gelişinden itibaren bölgedeki incelemeleri sonucu; Hicaz'ın savunulması değil, boşaltılması gerektiği kanaatine vardı. 28 Şubat'ta Enver Paşa'nın başkanlığında, Cemal ve Mustafa Kemal Paşa Paşaların katıldığı toplantıda bu görüşünü savundu. Görüşmeler sonunda planda değişiklik yapılmasına karar verildi. Üç general, stratejik açıdan pek işe yaramayan Fahreddin Paşa'nın birliklerinin güçlendirilmesi yerine, oradaki birliklerin çekilerek Filistin cephesinin güçlendirilmesi kararına vardılar. Şam'daki görüşmelerde durumu bizzat gören Enver Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya hak vermişti. Mustafa Kemal Paşa, bu çekilmenin Fahreddin Paşa komutasında gerçekleşmesinin daha doğru olacağını söyledi. Yeni bir komutanın bu aşamada Fahreddin Paşa kadar başarılı olamayacağını savundu. Bu bir anlamda Hicaz Seferi Kuvvetlerinin iptali ve Mustafa Kemal Paşa komutanlığının da başlamadan bitmesiydi.⁷³ Mus-

71 Cerablus istasyonuna vardktan itibaren Cemal Paşa'nın, gelenlerin kendi misafiri olduğu ve masraflarının kendisi tarafından karşılanacağı konusunda ilgilileri uyardığı anlaşıyordu. Şam'a varıncaya kadar ve orada kaldıkları sürece de bu böyle olmuştu. Bu yolculuğun teferruatı için bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 95 vd.

72 Mustafa Kemal Paşanın emir subayı Şükrü Tezer'in ifadesine göre; Mustafa Kemal Paşa karşılama töreninde Cemal Paşa'nın bulunmamasına içerlemiş, kendileri için Viktorya Otelinde yer ayrılmasına rağmen tavır alarak Damascus Oteline gitmişti. O'na göre Cemal Paşa'nın Beyrut'a gidişi kendisini karşılamak istemediğindendi. Daha sonra Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın gönüllü almayı başarmıştı. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 96-97.

73 Tezer'e göre Mustafa Kemal Paşa Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanlığını kabul edemeyeceğini daha önce şifreli tel ile, sonra da 4. Ordu cephesindeki incelemeleri sırasında Enver Paşa'ya bildirmişti. [Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 105] Bu konudaki gelişmelerle ilgili olarak bkz. C. Erikan, a.g.e., s.207; Askeri Yönüyle Atatürk, s.48; U. İğdemir, a.g.e., s. 88-89; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. IV, Kısım 1, s. 496; F. R. Atay, Çankaya, s. 94; A. Mango, a.g.e., s. 163; Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 292.

tafa Kemal Paşa, bu görevi Fahreddin Paşa'nın yürütmesini isterken, görevi üstlenmeye istekli olmadığını ima etmiştir.

Sonuçta, bu karara göre Mustafa Kemal Paşa'ya verilen Hicaz Seferi Kuvvetler Komutanlığı görevi kaldırıldı. Mustafa Kemal Paşa, 2. ve 3. Orduların birleştirilerek oluşturulacak ve Ahmet İzzet Paşa'nın kumandasına verilecek "Kafkas Orduları Gurubu"nda 2. Ordu Komutanlığına atandı. 7 Mart'ta vekâleten yapılan bu atama 16 Mart'ta asalete çevrilmiştir.⁷⁴

2. Ordu Kumandanlığına tayin olunan Mustafa Kemal Paşa 12 Mart'ta Şam'dan Diyarbakır'a gelir. Mustafa Kemal Paşa'nın 1905'ten sonra Suriye'ye ikinci tayini sonuçsuz kalır. Ancak 37 yaşında, ordu kumandanı bir generaldir. O bu mertebelere hep başarıları ve hizmetleriyle gelmiştir. 2. Ordu karargahı, Ahmet İzzet Paşa Komutasında "Kafkas Orduları Gurubu Karargahı" namıyla Elazığ'dadır. Silvan'daki 16 Kolordu da Diyarbakır'a taşınmış ve 2. Ordu karargahını oluşturmuştur. İkinci defa Diyarbakır'da karargahını kuran Mustafa Kemal Paşa, Mardin Kapı dışında ve şosenin sağ tarafında bulunan yamaçta, Pamuk Köşkü namıyla anılan bina ve müştemilatını ikametgâh olarak tahsisini sağlayarak, 7. Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayin edilene kadar, yaveriyle birlikte burada kalmıştır.⁷⁵

Mustafa Kemal Paşa, karargâhını Diyarbakır'a taşıdıktan sonra emrindeki birliklere ve 2. Ordu bölgesindeki valilerle mutasarrıflarla, Diyarbakır Posta ve Telgraf Başmüdürlüğüne, komutanlığa atandığını bildiren, yardım ve işbirliği temennisinde bulunduğunu belirten yazılar yazdı.⁷⁶ Daha sonra hemen emrindeki birlikleri denetleme ve inceleme gezilerinde bulundu. 28 Mart'ta Dağ Kapısı'ndaki süvari bölüğünü denetledikten sonra, 3 Nisan'dan itibaren hani, Akviran, Tuzla, Varedek, Arakel, Lice'yi dolaşarak buralarda, 2. Kolordu birlikleri, 24 Alay, Milis Alayı, 1. Tümen, 71. Alay birliklerini denetleyerek, 11 Nisan'da Diyarbakır'a dönmüştür. Bu

74 Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 106 ve Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. II, Kısım 2, s. 254; J. B. Villafra, a.g.e., s. 127; Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), Ankara 1980, s. 74.

75 Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 107.

76 13 Mart 1917'de yazılan yazıların muhteviyatları için bkz. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. II, Kısım 2, s. 255.

arada 9 Nisan 1917'de birliklerin durumu ve denetim sonuçlarıyla ilgili olarak, Başkumandanlık Vekâleti ve Kafkas Orduları Grubu Kumandanlığı'na bir rapor göndermişti.⁷⁷ Yine bu aralar Salih Bozok, Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine 9 Mayıs'ta Diyarbakır'a gelmişti.⁷⁸ Salih Bozok baş yaver olarak davet edilmiş, O'da bu davete olumlu cevap vermişti. Bu ikilinin birlikteliği ileriki zamanlarda da uzun yıllar devam etmiştir.

Bu teftişlerde, eskiden 2. Ordu karargahı olan, sonradan 4. Kolordu merkezi olan Sekerat'a da gidilmişti. Daha önce 2. Ordu Kurmay Başkanı olarak burada görev yapmış olan İsmet (İnönü) Bey,⁷⁹ bu sırada da 4. Kolordu'ya kumanda ediyordu.

Bu kısa süreli tetkik seyahatinden sonra, her şeyden üstün görerek üzerinde önemle durdukları ordunun iâşe meselesini halletmek amacıyla harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, muntika dahilinde mevcut vali ve mutasarrıfları Diyarbakır'a davet etmişti. Mayıs ayı başlarında gerçekleşen bu çağrıya uyarak karargaha gelen davetlilerle toplantılar yapılmış, gerekli kararlar alınmıştı.⁸⁰ Bu toplantılara katılanlar, Mustafa Kemal Paşa'nın kendi mesleği olan askerlik dışında mülki konulara da oldukça vakıf olduğu kanaatindeydiler.

Mustafa Kemal Paşa günlerini teftişlerini devam ettirerek ve ilgili mercilere gerekli raporları hazırlayarak görevini yürüttüğü sıralarda, Elazığ'da Kafkas Orduları Gurubu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa ile birlikteyken, Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan gelen emre uyarak birlikte, Halep'e

77 Rapor için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. II, Kısım 2, s. 262-263.

78 Salih Bozok, S. Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağ Yay. 1985, s. 178.

79 İsmet İnönü kısa süre içinde, 4. Kolordu Komutanlığı'ndan 20. Kolordu Kumandanlığı'na tayin olunmuştu. 10 Mayıs'ta Maden civarında İsmet İnönü ile görüşen Mustafa Kemal Paşa, 20 Mayıs'ta O'nun ayrılış siciline güzel şeyler yazmıştır. "Ciddi, faal, gayet zeki, yüksek fikirli, ..." Sicilin tamamı için bkz. *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1978, s.97-98 ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, a.g.e., s. 220.

80 Bu birkaç günlük toplantılar sonrasında katılanlara bir veda yemeği verilir. Bu yemekte Diyarbakır'a mahsus "ruh" adındaki içkiden ikram edilmiş, Mustafa Kemal Paşa Çanakkale hatıralarını anlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa Yaveri Cevad Abbas ile Enver Paşa ve Talat Paşa'ya da bu içkiden göndermiş, Enver Paşa da, sigara ve elbiselik Hereke kumaşı göndererek mukabelede bulunmuş. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 110.

gitmek üzere, 17 Haziran'da hareket etmişler, 24 Haziran 1917'de Enver Paşa başkanlığında yapılan toplantıya katılmışlardır.⁸¹

Enver Paşa, Bağdat'ın düşmesi üzerine Doğu ve Suriye cephelerinde bazı düzenlemeler yapmak için, bu cephelerde bulunan ordu kumandanları ve kurmayının da katılımıyla bir toplantı yapılması, durumun tartışılması ve bir karara varılmasını planlamıştı. Önceden, Kafkas Orduları Grubu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa ve 4. Ordu'ya kumanda eden Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile de görüşmüştü. 24 Haziran'da gerçekleşen toplantıya Mustafa Kemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Cemal Paşa, 6. Ordu Kumandanı Halil (Kut) Paşa, Milli Savunma Bakanı Müsteşarı Mahmut Kamil Paşa, Genelkarargâh Kurmay Başkanı Bronzard Paşa, 4. Ordu Kurmay Başkanı Albay Ali Fuat, 3. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Goze, Kafkas Orduları Gurubu Kurmay Başkanı Yarbay Falkenhavzen, 6. Ordu Kurmay Başkanı Kreçmar katılmışlardı.⁸² Kafkas Ordusu'nun durumu tartışılıp, takviye yapılması görüşü benimsendi. Suriye'de bir taarruzun mümkün olmadığı, Irak'ta taarruza geçilmesi gerektiği, ancak mevcut kuvvet ve yapı ile bunun istenilen neticeyi vermeyeceği, yeni bir organizasyona gidilmesi,⁸³ görüşleri ağırlıklı olarak benimsenmişti. Toplantıdan sonra Cemal Paşa, Ahmet İzzet Paşayı Gazze, ve Sina cephelerini gezdirmek için misafir etmiş, Mustafa Kemal Paşa 27 Haziran'da Diyarbakır'a dönmüştü.

81 Mustafa Kemal Paşa yol üzerindeki bazı birlikleri denetleyerek, Maden üzerinden ve otomobile 15 Haziran'da, Elazığ'a Ahmet İzzet Paşa'nın karargâhına gelmiş, Paşa'yı ziyaret etmiş, bu sırada da Başkomutanlık Vekâleti'nden ikisi birlikte Halep'e davet eden telgraf gelmiştir. 16 Haziran günü de Elazığ'da kalan Mustafa Kemal Paşa, 17 Haziran'da A. İzzet Paşa ile birlikte Halep'e gitmek için, Diyarbakır'a hareket etmiştir. Bkz. İ. Görgülü, İ. Çalışlar, a.g.e., s. 226; S. Bozok, S.C. Bozok, a.g.e., s. 178; *Askeri Yöntüyle Atatürk*, s. 48; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 69 ve Ş. Tezer, a.g.e., s. 120.

82 Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), Ankara 1980, s.75.

83 Bu ordu, Yıldırım Orduları Grubu olacaktı. Savaşın üçüncü yılında bütün cephelere dağılmış Osmanlı ordularına yeni birinin daha eklenmesi pek kolay olmayacaktı. Bazı yaklaşımlara göre bu teşebbüs Almanların emrivakisi olarak değerlendirilirken, bazılarına göre de, Enver Paşa'nın Bağdat'ı alarak sarsılan durumunu ve halkın moralini güçlendirmeyi düşündüğü, Almanları bu konuda ikna ettiği şeklindedir.[bkz. D. V. Mikusch, a.g.e., s. 151 ve L. Kinross, a.g.e., s. 135] Toplantı ve tartışılan konular hakkında geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 120-121; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 69; Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 75.

Enver Paşa İstanbul'a döndükten kısa süre sonra, yeni bir ordu kurulması kararı duyuldu.⁸⁴ Bu ordu, Suriye'deki 4. Ordu, Mezopotamya'daki 6. Ordu ve yeni oluşturulan 7. Ordu'dan müteşekkil olacaktı ve 7. Ordu gurubun çekirdeğini oluşturacaktı. Böylece "Yıldırım Orduları Gurubu" oluşturulmuş, 7. Ordu Kumandanlığı'na da Mustafa Kemal Paşa atanmıştı.⁸⁵

e- 7. Ordu ve Yıldırım Orduları Kumandanlığı

Halep toplantısında alınan kararlar çerçevesinde oluşturulan ve Grup Kumandanlığını Alman General Falkenhayn'ın üstlendiği, "Yıldırım Orduları Grubu" içindeki 7. Ordu Kumandanlığı'na Mustafa Kemal Paşa atanmıştı.⁸⁶ Bu tayinin öyküsü ise farklı kaynaklarda görülen küçük nüanslarla şöyle gelişmişti: Mustafa Kemal Paşa Halep toplantısından döndükten sonra, mutad işlerini yapmaktayken, bir gün, Diyarbakır Valisi Bedri Bey'in verdiği bir akşam yemeği sırasında, Başkumandan Vekili Enver imzasıyla gelen telgrafla bu göreve atandığı bildirilmiştir.⁸⁷ Telgrafi alan Mustafa Kemal Paşa yaverine, bu görevi Alman Generalin Bağdat'a

⁸⁴ Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 121; Tezer'in bu ifadesine karşılık, kimi kaynaklara göre, Yıldırım Orduları Grubu adıyla ordu kurulması kararı toplantı sırasında alınmıştı. Bkz. *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 48; C. Akçakayalı, a.g.e., s. 75.

⁸⁵ Yıldırım Orduları Gurubu'nun oluşumunda bir Alman tugayının da olduğu ve Gurup Kumandanı Falkenhayn'ın gelirken, bu "Asya Tugayı" adı verilen birliği de getirdiği söylenmektedir. Ayrıca Almanların bu gurubu "Grup F" diye andıkları da aynı kaynaktan yer almaktadır. [Bkz. A. Mango, a.g.e., s. 164 ve L. Kinross, a.g.e., s. 135]; Tezer de, bu gurubun diğer birliklerden yapılan kaydırmalarla oluşturulduğunu, 2. Ordu'dan da özellikle doktorların sıhhiye ekibini tamamlamak için gittiklerini kaydediyor. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 123.

⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın 5 Temmuz tarihli atanma emri ve 10 Temmuz tarihli İstanbul'a çağrı emri ile ilgili olarak bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 122-123; E. B. Şapolyo, a.g.e., s. 619; C. Erikan, a.g.e., s. 211; *Atatürk Üçüncü Ordu Bölgesinde*, Erzurum 1981, s. 8; *Türk İstiklal Harbine Katılan... Komutanların Biyografileri*, Ankara 1989, s. 3; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. II, Kısım 2, s. 293.

⁸⁷ Tezer bu konuda, Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir göreve atanmayı beklemediğini, ancak gelişmeleri yakından takip ettiğini belirttikten sonra, aynı eserin başka bir yerinde, Falkenhayn'ın Çanakkale'deki haklı şöhreti dolayısıyla hassaten Mustafa Kemal Paşa'yı istediğini kaydeder. Mango'ya göre, Ahmet İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa daha Halep'e giderlerken, İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya, 7. Ordu Kumandanlığı'na önerileceğini söylediğini, Halep'te böyle bir teklif almadığı için Mustafa Kemal Paşa'nın sinirlendiğini kaydeder. Liman Von Sanders ise, görevin 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya teklif edildiğini, Vehip Paşa reddettiği için Mustafa Kemal Paşa'ya verildiğini kaydeder. Kinross ise "başka kimse yokmuş gibi" ifadesiyle görevin Mustafa Kemal Paşa'ya verildiğini kaydeder. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 122, 129; A. Mango, a.g.e., s. 164; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, İstanbul 1999, C. II, s. 71 vd.; L. Kinross, a.g.e., s. 235.

yapacağı kanlı saldırıyı önlemek için kabul ettiğini beyan etmişti. Gelen telgrafta, kurulması düşünülen 7. Ordu Komutanlığı'nı kayıtsız şartsız kabul edip etmeyeceği soruluyordu. Mustafa Kemal Paşa de görevi kabul ettiğini bildirdi. Çevresindekilere göre Mustafa Kemal Paşa, bu görevin kendisine verilmesinden epeyce memnun olmuştu. Bu arada yolculuk hazırlıklarına da başlamıştı. Tayin emrinin gecikmesi dolayısıyla da biraz endişelenmişti.⁸⁸ Ancak 5 Temmuz'da Başkomutanlık Vekâleti'nden atama emri gelmiş, 10 Temmuz'da da 7. Ordu Karargâhı'nı oluşturmak üzere İstanbul'dan çağrılması üzerine, yaveriyle birlikte⁸⁹ Diyarbakır'dan hareket etmişti. 15 Temmuz'da da Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan, Yıldırım Orduları Grubu'nun kurulduğunu belirten emir⁹⁰ birkaç gün daha sonra gelmişti.

16 Temmuz'da İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve Falkenhayn ile görüşüp kısa sürede 7. Ordu karargâhını oluşturmuş, hareket için hazırlıkları tamamlamıştı. 15 Ağustos'ta da İstanbul'dan Halep'e hareket etti. 18-19 Ağustos'ta izinli olarak İstanbul'a gitmekte olan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile Ulukışla istasyonunda bir süre görüştüğünden sonra, devam eden yolculuğun sonunda, 23 Ağustos'ta Halep'e geldi.⁹¹ Bu yolculuğa çıkılırken bölgedeki Arap şeyhlerini bendetmek için de hazırlık yapıldığı, Yaver Şükrü'nün ifadelerinden anlaşılıyor.⁹²

88 Mustafa Kemal Paşa'nın 7. Ordu Kumandanlığı teklifini alması ve tayin emri ile ilgili yaklaşım ve tavırları hakkındaki teferruatlar için bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 122 vd.

89 İstanbul'a gelmesini bildiren emirde, yanında yalnız yaverini getirmesi istenmişti. Bunun vurgulanmasının sebebi Tezer'e göre, Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyetini yanında götürerek, 7. Ordu karargâhını onlardan oluşturması endişesiydi. Mustafa Kemal Paşa bundan hoşnut olmamakla beraber emre göre hareket etmişti. Bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 126.

90 Başkomutanlık Vekâleti'nin Yıldırım Orduları Grubu'nun kuruluşuyla ilgili emri için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 83.

91 U. Kocatürk, *a.g.e.*, s. 95-96 ve S. Bozok, c. Bozok, *a.g.e.*, s. 181-182.

92 "Lüzumlu hazırlıkların tamamlanmasından sonra sıra, ordu emrinde bulundurulacak yerli Arap topluluğunu teşkil eden aşiretler ile reislerinin aylıklarına karşılık Harbiye Nezaretince tahsis olunan madeni paraları teslim almağa gelmişti. Arkadaşım Cevad Abbas'la birlikte, Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Dairesine müracaatla... kapalı ve mühürlü sandıklar içinde teslim aldığımız altın ve gümüş paraları ... Haydarpaşa'ya götürüp, Halep'e gidecek özel trene yükledik." Bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 134.

Üç günlük bir yolculuk⁹³ sonrasında Halep'e gelen Mustafa Kemal Paşa, mahiyetini Aziziye mevkiindeki karargâha yerleştirmiş, kendisi de aynı mahalde ve Halep'in ileri gelenlerinden, tanınmış banker Jozef Esved (Humsi Ailesi)'in evinde kendisine ayrılan dairede kalmışlardı. Bir süre sonra Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Falkenhayn da karargâhı ile Halep'e gelmiş, yakın bir yere yerleşmişti. İlk zamanlarda Ordu ile Grup ve Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn arasındaki ilişkiler normal seyrinde gelişmişti. Bir iki ay içinde Grup Kumandanının bazı icraatları Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisini çekmiş, ilişkiler gerilmiştir.⁹⁴ Bu gerilimin ana sebebi Alman görevlilerin hâkim olduğu Grup Karargâhı Türk komutanları ve memurları pek dikkate alınmıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Ağustos'ta Falkenhayn'a yazdığı telgraf da bu merkezdeydi. Mustafa Kemal Paşa, Menzil Baş Müfettişi General Kresman'ın , Gazze'deki Fetan Aşireti Şeyhi Hacim ile bir sözleşme yaptığını, bu anlaşmanın amaç ve iç politika açısından uygun olmadığını bildirmiş,⁹⁵ telgrafın bir suretini de Başkomutanlık vekâletine göndermişti. Burada endişe edilen ve endişele-

93 Tezer'in ifadesiyle üç günde İstanbul'dan Halep'e gidilmiştir. Ancak diğer bazı kaynaklarda ve özellikle Kocatürk'ün Kronolojisindeki tarihlere ve olayların gelişimine bakılırsa yolculuğun üç günden biraz daha fazla sürdüğü muhakkaktır. Ayrıca Kocatürk'ün de kaynak gösterdiği Bozok'un verdiği tarihlere göre de; Ağustos'un 15'inde İstanbul'dan hareket edilmiş, 18-19'unda Ulukışla'da İstanbul'a gitmekte olan Cemal Paşa ile görüşülmüş, 23'ünde Halep'e varılmıştır. Halep-Ulukışla yolculuğu için 4-5 günlük bir süre o zaman için bile fazladır. Dolayısıyla yolculuk üç günden fazla sürse de, 23 Ağustos'tan daha erken bir tarihte Halep'e varılmış olmalıdır. Kaldı ki; Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Falkenhayn'a 24 Ağustos tarihli bir yazı yazmış olması da, geliş tarihinin 23 Ağustos'tan birkaç gün daha önce olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 135 ve S. Bozok, C. Bozok, a.g.e., s. 181-183.

94 Ş. Tezer, a.g.e., s. 135.

95 Telgraf için bkz. Yücel Demirel, *Atatürk, Belgeler, El yazısıyla Notlar, Yazışmalar*, İstanbul 1998, s. 16-19; Daha Yıldırım Orduları Grubu'nun oluşturulması aşamasında bağımsız kalan 4. Ordu sonradan Gruba bağlandı ve komutanlığa bir Alman atandı; için, Cemal Paşa 4. Ordu Kumandanlığı'ndan ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştü. Sonraki günlerde de Falkenhayn'ın Türk kurmayını olayın dışında tutmak, kafasına estiği gibi, ama Osmanlı menfaatlerini zedeleyen, belki de Alman çıkarlarına feda eden bir yaklaşım sergilediği, bu yüzden Türk komuta heyetinin tepkisini çektiği, anlaşmazlıklar yaşandığı görüşleri yaygın olarak ilgili kişi ve taraflarca gündeme getirildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın de eleştirileri ve tepkilerinin sonucu istifaya kadar gitmişti. Bu konudaki kanaatler ve tespitler için bkz. Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım (Ordular Gurubu)*, İstanbul 1337, s. 10 vd. ve ayrıca *Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, s. 74 vd.; Ş. Tezer, a.g.e., s. 135 vd.; Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 300; "Salih Bozok'un Hatıraları", *Milliyet Gazetesi*, 27.11.1979; J. B. Villalta, a.g.e., s. 132-133; A. Mango; a.g.e., s. 165 vd.

re haklı gerekçe oluşturan konu, Almanlar kendi çıkarlarına uygun politikalarla yönelirken, Osmanlı çıkarlarını pek düşünmedikleri, hatta ona zarar verdikleri kanaatiydi. Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'ın düşüncelerini ve işlerini, bilhassa aşiretlerle olan ilişkilerini beğenmiyordu. Yapılması düşünülen hareketlerden de umutvar değildi.

Yıldırım Orduları Grubu Halep'te hazırlıklarına devam ederken, Sina cephesindeki İngiliz ordusunun Filistin ve Suriye'yi tehdit etmeye başlaması üzerine; Falkenhayn 7. Ordu'nun Sina cephesinde kullanılmasını teklif etmiş, 5 Eylül'de bu konuda karar çıkmıştı. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve 7. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Paşa, Sina cephesinin pekiştirilmesini, bunun için 7. Ordu'nun bir an evvel güneye kaydırılmasını önerdiler. Çünkü, 7. Ordu Filistin bölgesine ikmalini ancak iki ayda sağlayabilirdi. Bu durumda Yıldırım Harekâtı'ndan vazgeçildi. Irak'taki 6. Ordu Gurup'tan ayrıldı. Sina cephesindeki birlikler yeniden düzenlenerek 8. Ordu oluşturuldu ve Falkenhayn'ın kumandasına verildi. 4. Ordu'nun kumandası da Von Kress'e verilmişti.⁹⁶ Bu düzenleme de bazı meseleleri beraberinde getirmişti. Almanlar sadece askeri konularda emirlerine uyulmasını yeterli bulmuyorlar, iç politika konularında görüşlerinin kabulünü istiyorlardı. Verilen emirlere körü körüne itaat isteyen Prusya Karakteri,⁹⁷ Türklerinkiyle, hele Mustafa Kemal Paşaninkiyle hiç uyuşmuyordu. Mustafa Kemal Paşa Falkenhayn'ın siyasî ve askerî kişiliğini be-

⁹⁶ Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 78; Cemal Paşa ve Mustafa Kemal Paşa Falkenhayn'ın komutasında çalışmaktan olduğu kadar, yapılan strateji hataları ve yanlış politikalarından da rahatsızdılar. Askeri durum gereği de orduya bir Türk'ün kumanda etmesinin doğru olduğunu düşünüyorlardı. Falkenhayn ile anlaşamıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, biraz da Cemal Paşa için verdiğini düşündüğü mücadele sonunda istifa noktasına geldiğinde, Cemal Paşa'nın istifa etmemesini yadırgamıştı. Ancak bazı yorumlara göre de Mustafa Kemal Paşa'yı Enver Paşa ve Falkenhayn ile yaşadığı çekişmelerde haklı bulan Cemal Paşa tarafından desteklendiği görüşü ağır basmaktadır. Gerçi iki durumda da Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa'nın daha yakın olduğu görülmektedir. Bu anlaşmazlıkla ilgili olarak bkz. L. Kinross, a.g.e., s. 137 ve H. C. Armstrong, a.g.e., s. 60.

⁹⁷ Bu ifade Villalta'nın ifadesidir. Bkz. J. B. Villalta, a.g.e., s. 133.

genmiyor, Türkleri aşağılayıcı tavırlarından dolayı da kızılıyordu.⁹⁸ Yaptığı öneriler Falkenhayn tarafından dikkate alınmayınca Başkomutanlık Vekâleti ile yazışarak, aksaklıklar ve yanlışlıkları düzeltmeye çalıştı.

Bu gelişmelerden çıkan sonuç; Mustafa Kemal Paşa kendi görev ve sorumluluk duygusu içinde memleketine hizmet etmek, yabancıların tutkularına alet olmamak istiyordu. Osmanlının dağılmakta olduğunu, askerî durumun zafer getirmeyeceğini görüyor, Devletin özü olan Türklüğün daha fazla zarar görmemesi gerektiğine inanıyordu. Bu konularda karar mercilerinde bulunanları da uyarıyordu. Bu çerçevede daha önceleri de Cemal Paşa, Enver Paşa ve Falkenhayn ile birtakım yazışmalar yapmış olmasına rağmen, 20 Eylül 1917'de yazdığı rapor⁹⁹ daha bir yankı uyandırmıştı. Herhalde ilk defa, bu kadar yüksek sesle "kral çıplak" sedası yükselmişti. Askerî yönden en vurucu noktası Türk ordusuna Türk komutanların kumanda etmesinin istenmesiydi. Bu rapor Osmanlı İdaresinin en yüksek makamlarına gönderilmişti. Sadrazam Talat Paşa ve Başkumandan Vekili Enver Paşaya zata mahsus işaretiyle şifreli olarak gönderilmişti. Rapora

98 Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrına karşılık, Falkenhayn'ın Mustafa Kemal Paşa'nın dostluğunu kazanmak adına gayretleri olduğundan bazı eserlerde bahsedilmektedir. Bir gün Mustafa Kemal Paşa'yı biri Türk, biri Alman iki subay ziyaret eder. Falkenhayn tarafından gönderilmişlerdir. İçi altın liralara dolu bir sandık getirmişler, gönderiliş sebebini açıklayamamışlardır. Mustafa Kemal Paşa sandığın içindekilerin bir listesini çıkarmış, bir senet imzalayarak subaylara zorla vermiştir. Alman Generali bu hediye ile Mustafa Kemal Paşa'yı kazanacağını sanmıştı. Bkz. J. B. Villalta, a.g.e., s. 134; A. Mango, a.g.e., s. 165; H. C. Armstrong, a.g.e., s. 60 ve olayı Atatürk'ten naklen veren Aydemir'de olayın İstanbul'da geçtiği anlatılmaktadır. [Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 304 vd.]; Daha önce Tezer'in bahsettiği, Arap şeyhleri ve aşiret reisleri için Haydarpaşa'ya getirip trene yükledikleri sandıklarla ilgili bilgiler, Aydemir'in kayıtlarıyla benzeşiyor. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 136.

99 Rapor Osmanlı Devleti'nin o günlerdeki siyasî, askerî, malî, iktisadî ve içtimai durumuna da değinerek genel durumu açıklıyordu. Rapor birçok kaynakta yeni harflerle yayınlanmış olmakla beraber, eski yazı nüsha için [bkz. ATASE Arşivi, Dolap:1, Dosya: 12-16, F. 19-48] ve yeni harflerle nüshaları için [bkz. Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 677-683; Ş. Tezer, a.g.e., s. 141-147; Y. Demirel, a.g.e., s. 28-31; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî, C. IV, Kısım 2, s.105-112; F. R. Atay, Çankaya, s. 95-98]; Bu rapor, memleketin gerçek durumunu açık ve canlı bir şekilde ortaya koyan, öngörülerde isabet kaydeden bir vesikadır. Mülki idarenin güven kaybettiği, ticaret ve iktisat hayatının çöktüğü, ordunun maddî ve manevî gücünün zayıfladığı, Osmanlı ordusunun en kritik cephede yabancı kumandasına bırakıldığı ve bunun zararlarını ortaya koyar. Raporun hazırlanmasında bazı kaynaklarda İsmet İnönü'nün çok payının olduğu, hatta O'nun hazırladığı şeklinde kayıtlar da mevcuttur. Rapora İnönü'nün katkısı konusunda bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 302-303.

Cemal Paşanın tepkisi olumlu olmuştu. Bunu yeterli görmeyen Mustafa Kemal Paşa, rapor konusundan kendisine güvenen zevatın haberdar olmasını da sağlamıştı. Bu amaçla raporun nüshalarını Cevad Abbas'la İstanbul'a göndermişlerdi. Bu nüshalar İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Katibi Mithat Şükrü ve yönetimden Dr. Nazım ve Bahattin Şakir Beylerle diğer bazı kişilere¹⁰⁰ dağıtılmıştı. Cevat Abbas raporları teslim edip dönmüş, geçen zamana rağmen yetkililerden bir cevap alınamamıştı. Halbuki Mustafa Kemal Paşa sabırsızlıkla bu raporun yankılanmasını ve yönetimin üst kademelerinin tepkilerini, hatta gereği konusunda icraatlarını bekliyordu. Gerçi 23 Eylül'de Cemal Paşa görüşlerine katıldığını bildirmişti ancak, Cemal Paşa da nihayetinde Mustafa Kemal Paşa gibi bu karmaşanın içinde kalmış, merkezi yönlendirmekten uzaktı. Mustafa Kemal Paşa Sina cephesinin ikiye ayrılmasını bir hata olarak görmüş, Halep'ten Cemal Paşa'ya 24 Eylül'de bu konuda bir tel çekmiş, cephenin kendi komutasına verilmesini, Falkenhayn göreve devam edecekse 7. Ordu Komutanlığı'ndan affolunmasını istemişti. Cemal Paşa da 27 Eylül'de kendisinin cepheye geleceğini, yüz yüze görüşmeden bir şey yapmamasını istemişti.¹⁰¹

Belki de Mustafa Kemal Paşanın istifa tehdidinin etkisiyle, Enver Paşa da 29 Eylül'de Mustafa Kemal Paşaya raporla ilgili görüşlerini bildirmişti. O'nu, yaptıkların yapacaklarına referanstır. Bu görevi de layıkıyla, Von Kress Paşa ile birlikte başaracakları, Padişah'tan bu güvenle bu görevi tayini için izin aldığı, şeklinde taltif ettikten sonra, ayrıntıların Cemal Paşaya bildirileceğini belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa da 30 Eylül'de, Her iki Paşaya, Cemal Paşanın dönüşünü bekleyeceğini bildirmiş, Enver Paşa'ya Sina cephesinin durumuyla ilgili görüşünün dikkate alınmasını bir kere daha belirtmişti.¹⁰² Bu durumda meselenin Cemal Paşa Halep'e dö-

¹⁰⁰ Ş. Tezer, a.g.e., s. 138.

¹⁰¹ Yazışmaların kronolojisi için bkz. U. Kocatürk, a.g.e., s. 98-99.

¹⁰² Y. Demir, a.g.e., s. 32 vd. ayrıca U. İğdemir, a.g.e., s. 510, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 112; "Birinci Dünya Savaşında Atatürk'le Mareşal Falkenhayn Arasında Çıkan Anlaşmazlığa Dair Yeni Belgeler", **Bellefen**, C. XXXII, Sayı:132, Ekim 1969, s. 505 vd.

nüşüyle çözüleceği ümidi ağırlık kazanmaya başlamıştı. Enver Paşanın telgrafı da bu havayı güçlendirmişti.

Bu çerçevede, cephenin harekât ve komuta meseleleri üzerine Cemal Paşa, Enver Paşa, Falkenhayn ile bir dizi yazışmalar devam ederken, 2 Ekim'de Enver Paşanın Mareşal Falkenhayn'ın görüşlerini benimseyen, Mustafa Kemal Paşanın endişelerinin gereksiz olduğu, Falkenhayn'a güvenmesi mealindeki cevabi telgrafı da gelmişti.¹⁰³ Mustafa Kemal Paşa bu noktadan itibaren ipleri atmak, Falkenhayn komutasında yürütülen bu olumsuz ve yanlış politikalara ortak olmamak, başarabilirse bunu engellemek adına istifa etme konusunda kesin kararını vermişti.¹⁰⁴ Ama bu konuda hemfikir olduğu, hatta kısmen dayanışma içinde bulunduğu Cemal Paşanın gelişini bekleme kararını da erteledi. Nihayet 6 Ekim'de Cemal Paşa Halep'e gelmiş,¹⁰⁵ görüşmeler Mustafa Kemal Paşayı kararından döndürecek bir gelişme sağlayamamıştı. Cemal Paşa daha sonra 7. Ordu karargahına gelmiş, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerinde durumda bir değişiklik olamayacağı kararına varıldığını belirtince, Mustafa Kemal Paşa da istifasını Cemal Paşaya vermiş, Cemal Paşa Şam'a gitmek üzere ayrılmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu gelişmenin öyküsünü şöyle anlatmaktadır: "...Ben fazla önem verdiğim düşüncelerimle ilgilenmediğini görünce

103 Enver Paşa'nın cevabi telgrafı ve Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisiyle ilgili bkz. *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 49; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 115-116; U. İğdemir, *a.g.m.*, s. 512; Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 153; F. Belen, *a.g.e.*, s. 12; Y. Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal Paşa'nın Falkenhayn ile Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Belleten*, Sayı: 80, Ekim 1956, s. 619 vd.

104 Birçok kaynakta, Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'dan cevap alırmaz istifa ettiği, kimlerinde istifa tarihinin 4 Ekim olduğu kaydedilmekle beraber, istifanın Cemal Paşa'nın Halep'e geldiği 6 Ekim tarihinde olması daha mantıklı ve makul görünmektedir. Esasında yaverlerinden Şükrü Sezer'in kayıtlarında "Paşa'nın birkaç gün önceden hazırlamış olduğu istifasını Cemal Paşa'ya" verdiği kaydı da 6 Ekim tarihini öne çıkarmaktadır. Olayın ayrıntıları için bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 157 ve ayrıca *Askeri Yönüyle Atatürk*, s.49; Ş. S. Aydemir, *a.g.e.*, s. 303; *Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, s. 79.

105 Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn arasındaki ilişkinin soğukluğu ve kopukluğu Halep istasyonunda Cemal Paşa'yı karşılama törenine de yansımıştır. Falkenhayn beraberinde bulunan Vali Bedri Bey'in elini sıkıkmakla yetinerek, Mustafa Kemal Paşa'nın elini sıkımayıp, Vali ile hasbihal etmeyi yeğleyince Mustafa Kemal Paşa da, sanki Falkenhayn yokmuş gibi bir tavırla etrafta dolaşarak muka-bele etmiştir. Cemal Paşa gelince Falkenhayn O'nu arabasına alıp gitmişti. Olay yaver Şükrü ve Cevad Abbas'ın gözü önünde gerçekleşmişti. Bkz. Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 156.

susamadım. Her türlü sonucu önceden göze alarak usul ve gelenek dışı, denilebilir ki, biraz isyancı şekilde, kendi kendini ordu komutanlığından af ve hatta vekilimi de kendim atayarak (Kolordu Komutanlarından Ali Rıza Paşa'yı)¹⁰⁶ görevime son verdim ve bu olup bittiği büyük makamlara bildirdim. Beni bu hareketten caydırmak için, General Falkenhayn özel bir mektupla, ayrıca Başkomutanlık Vekaleti ve durumla ilgili 4. Ordu Komutanı dostça aracılıkta bulundular. Bu hal gerçeğin bu kişilerce hala anlaşılmadığını ve saklandığını gösterdiğinden beni, üzüntülerimi daha sert belirtmek zorunda bıraktı..."¹⁰⁷

Bu gelişmeler sonrasında Mustafa Kemal Paşa yeniden 2. Ordu Komutanlığına tayin edilmiş, kabul etmeyince 2. Ordu Kumandanı sıfatıyla bir ay izin verilmiştir.¹⁰⁸ İzinli olduğu sürede de İstanbul'da genel karargâhta görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn arasındaki anlaşmazlık konularında Mustafa Kemal Paşanın haklı olması, savaşın gidişatının da İttifak aleyhine gelişmesi, Mustafa Kemal Paşanın kendi deyimiyle "biraz isyancı" denilebilecek davranışlarının görmezden gelinmesinde

¹⁰⁶ D. V. Mikusch bu komutanın Ali Fuat Paşa olduğunu yazmaktadır. Ali Rıza ile Ali Fuat'ı karıştırmış olmalıdır. [Bkz. D. V. Mikusch, a.g.e., s.152]; Tezer böyle bir vekil tayininin olmadığını söyler. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 160.

¹⁰⁷ *Gazinin Hayatı*, İstanbul 1961, s. 45-46; Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını geri alması için yazışmalar için [bkz. S. Borak, a.g.e., s. 100]; Yaver Şükrü bu olayı şöyle aktarmaktadır: "Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını Hükümet adına kabul eden Cemal Paşa, aynı saatte ve Mustafa Kemal Paşa henüz yanlarından ayrılmadan Başkomutanlık Vekâletine çekilmek üzere hemen hemen şu mealde hazırlayıp acizlerine şifre ettirdikleri tel yazıda; a-Halep'te Falkenhayn ve Mustafa Kemal Paşa ile ayrı ayrı görüşülerek gerekli incelemenin yapıldığı, b-İncelemeye göre tarafsız bir hakem anlayışıyla hasıl ettikleri kanaat neticesinde, ihtilaflı durumun düzeltilmesine maddeten imkân bulunmadığı, c-Anlaşmazlığın çıkışında Mustafa Kemal Paşa'nın tamamen haklı olduğunu, fakat, ordu ile gurup arasındaki anlaşmazlık ve münakaşa mevzularını ortadan kaldırmak için acil ve en kestirme yolun, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu kumandanlığından ayrılmasından ibaret olup, başka bir çözüm bulamadığı, binaenaleyh kabine namına haiz olduğu yetkiyle Paşa'nın istifasını kabul etmek zorunda kaldığını" bildirmişlerdir. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 158.

¹⁰⁸ Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını bildiren telgrafına 9 Ekim'de verdiği cevapta, bu şartlarda bu görevin yerine getirilmesinin zorluğuna katıldığını belirterek, 2. Ordu Kumandanı Fevzi Paşa ile yer değiştirmelerinin uygun olduğuna kara verilerek onaya sunulduğunu belirtir. Bu 2. Orduya atanması emridir. Mustafa Kemal Paşa yorgun ve dinlenmeye ihtiyacı olduğu bahanesiyle İstanbul'a gitmek için izin istemiş, bu istek olumlu karşılanmış, 11 Ekim'de İstanbul'a hareket etmiştir. Bu izin 2. Ordu Kumandanı sıfatıyla verilmiş, Mustafa Kemal Paşa bir daha 2. Ordu'ya dönmemiştir. 7. Ordu'ya Fevzi Paşa (Çakmak) atanmıştır. Bkz. S. Bozok, C. Bozok, a.g.e., s. 184; Y. Demirel, a.g.e., s. 36 vd; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 133; N. Baycan, a.g.e., s. 178; Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 79; Ş. Tezer, a.g.e., s. 160.

önemli bir etkindi. Haklılığı Mustafa Kemal Paşayı daha da güçlendiriyordu. Yoksa bir ordu kumandanının, savaş içinde ve cephedeki bu davranışları, harp disiplini ve temayüller ve hatta kanunen kusur sayılabilecek yaklaşımlardı. Mustafa Kemal Paşa de bu istifa kararını asilik olsun diye yapmamıştı. Bu tarz hareketiyle, söz konusu edilen risklerin tümünü millete ve memleketine hizmet için almıştı. 7. Ordu Kumandanı olarak bunu yapabilecek olsaydı, istifayı değil hizmeti seçeceği kesindi. Bunun üzüntüsünü en yoğun şekilde yaşayanların en başında da yine O geliyordu. Kaldı ki, bu O'nun son Suriye serüveni de olmadı.

İstanbul'a gitmesi için verilen bir ay izin, belki merkezde atılacak bazı adımlar ve kurulacak diyaloglar için bir şans olabilirdi. 11 Ekim'de Halep'ten İstanbul'a hareket etmiş¹⁰⁹ 15 Ekim'de İstanbul'a gelmişti. İzin süresi bitince genel karargâh hizmetine alınmış, daha sonra da Vahdettin ile yolları kesişmişti. Sultan Reşat hasta olduğu için, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in davetine katılmak üzere Almanya'ya Vahdettin gidecekti.¹¹⁰ Yaygın kanaat olarak ileri sürülen gerekçesiyle; Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşayı İstanbul'dan uzaklaştırmak için bu görevi kendisine teklif edince, O'da kabul etmişti. 4 Ocak'ta biten bu seyahatten sonra, Vahdettin Sultan Reşad'ın ölümü üzerine, 4 Temmuz'da tahta çıktı. Mustafa Kemal Paşa de Mayıs ayı sonlarında tedavi için Karslıbad'a gitmiş, Temmuz sonlarında İstanbul'a dönüşünde Ahmet İzzet Paşa ve Vahdettin ile

109 Mustafa Kemal Paşanın yaverleri ile birlikte İstanbul'a gidecek parası olmadığı, Cemal Paşa'nın kendisine yardımcı olduğu şeklindeki bilgilere pek çok kaynakta rastlanmaktadır. Rivayete göre Mustafa Kemal Paşa'nın yol parası yok, birkaç atı var. Bu atları satmak istiyor, müşteri yok. Cemal Paşa atları alıyor ve Mustafa Kemal Paşa'ya 2 bin lira veriyor. Mustafa Kemal Paşa bu parayla İstanbul'a gidiyor. Cemal Paşa daha sonra atları gerçek fiyatıyla satarak (5 bin lira) Mustafa Kemal Paşa'ya 3 bin lira daha veriyor. [Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 304; H. C. Armstrong, *a.g.e.*, s. 60; L. Kinross, *a.g.e.*, D. V. Mikusch, *a.g.e.*, s. 152; A. Mango, *a.g.e.*, s. 168]; Atatürk'ün Yaveri Ş. Tezer'in eserinde böyle bir bilgi, ya da bunu çağrıştıracak bir kayıt yok. Ordu Kumandanı bir Paşa'nın İstanbul'a yol parası bulamaması da çok gerçekçi görünmüyor. Mustafa Kemal Paşa'ya değişik zamanlarda hediye olarak gelen ve İstanbul'a giderken satılan atlar söz konusu olmalı.

110 1917 aralık ayında Kayzer, Padişahı Almanya'ya davet etmiş, ancak Padişah rahatsız olduğu için yerine kardeşi Vahdettin'i yollanmıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya bu görev teklif edildiğinde kabul etti. [A. Mango, *a.g.e.*, s. 170] Vahdettinle yakın temas kurabilecek, Almanya'nın durumunu yakından görebilecekti. 13 Aralık'ta Vahdettin'in Vanıköy'deki köşkünde kabul edildi. 15 Aralık 1917 ile 10 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'da kaldılar. Bkz. E. B. Şapolyo, *a.g.e.*, s. 619; F. Belen, *a.g.e.*, s. 60; Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 167; U. İğdemir, *a.g.e.*, 104.

görüştükten sonra, 7 Ağustos'ta yeniden 7. Ordu Kumandanlığına atanmıştı.¹¹¹ Falkenhayn Suriye ve Filistin cephelerinde yaşadığı bozgundan sonra komutanlıktan ayrılmış, yerine Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale'den tanıdığı Liman Von Sanders Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na getirilmişti. Mustafa Kemal Paşanın bu görevi kabul etmesinde¹¹² Liman Paşanın komutanlığı da etkili olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa üçüncü Suriye yolculuğuna 22 Ağustos'ta trenle çıkmıştı. 27 Ağustos'ta Halep'e ulaşmış, önceki görevi sırasında kaldığı ve ordu karargâhının da bulunduğu Aziziye semtindeki olduğu Josef Esved (Humsi) Ailesinin evinde kalmıştı. 27 Ağustos'ta Halep'ten hareketle, kendisinin görevden ayrılmasından sonra 7. Ordu karargâhının taşındığı Nablus'a gitmişti. Grubun konuşlanması değişmişti. Yıldırım Orduları Grubu, 4, 7 ve 8. kurulmuş olarak Nablus güneyi ile Şeria nehri arasına konuşlanmıştı. 7. Ordu Karargâhı da Nablus'taydı. 1 Eylül 1918'de Nablus'a gelen Mustafa Kemal Paşa, yolculuğu sırasındaki gözlemleri ve cephe durumundan etkilenmiş, gerçekte her şeyin bittiğini düşünmüştü.¹¹³ Kendisi Suriye'den ayrılırken Sina Çölü kıyısında olan ordu gerilemiş, cephe Şeria Vadisi'nin kuzeyine çekilmiştir. Şam Ordu merkezidir. Mustafa Kemal Paşa

111 U. Kocatürk, a.g.e., s. 107.

112 Mustafa Kemal Paşa Karslbad'dan döndükten sonra Vahdettin ile birkaç görüşmesi olmuş, O'nu ülke yönetimine el koyması, kendisinin de aktif bir göreve tayini konusunda etkilemeye çalışmıştı. Ancak Vahdettin Enver ve Talat Paşalarla işbirliğini tercih etmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın yeniden 7. Ordu kumandanlığına tayini meselesini de Enver Paşa doğrudan ve teamüllere aykırı olarak Padişaha tebliğ ettirir. Vahdettin, bir Cuma selamлығыndan sonra, Alman generallerin huzurunda 7. Ordu kumandanı olarak tayin edildiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir. Mustafa Kemal Paşa bunu, Enver Paşa tarafından yapılan bir organizasyonun oldu bittisi olarak değerlendirir. Olayın ayrıntıları için [bkz. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 314; L. Kinross, a.g.e., s.148; H. C. Armstrong, a.g.e., s. 69; A. Mango, a.g.e., s.176; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 613]; Tezer'e göre Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve getirilmesinin kendisi daha Karslbad'da iken gerçekleştiği ve Cevad Abbas'ın Mustafa Kemal Paşa'yı telgrafla çağırdığını ifade etmektedir. Bkz. Ş. Tezer, a.g.e., s. 169.

113 Mustafa Kemal Paşa, 11 Eylül'de Nablus'tan Dr. Rasim Ferit'e yazdığı mektupta şöyle bir tablo çiziyor: "Suriye acınacak halde. Ne valisi var. Ne de komutanı. İngiliz propagandası almış, yürütmüş. İngiliz gizli servisi her yanda faaliyet halinde. Halk hükümetten nefret ediyor ve İngilizlerin gelmesini bekliyor. Düşman hem asker, hem de ulaştırma bakımından güçlü. Onların karşısında biz pamuk ipliği gibiyiz. İngilizler artık bizi propaganda yoluyla savaştan daha kolay yeneceklerine inanıyorlar. Her gün uçaklarından bombadan çok, beyannameler atıyorlar." Bkz. Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal Paşa'nın Üç Mektubu", *Belleten*, C. XXIV, Sayı: 93, Ocak 1960, s. 134 vd. ve *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s. 156; S. Borak, a.g.e., s. 126 vd.

kumandasındaki 7. Ordu'da İsmet Bey ile Ali Fuat Paşa kolordu kumandadırlar. Bunlar ve diğerleri ellerinden geleni yapmaktadırlar. Ancak kuvvetler dengesi 1/3 tür. Grup Kumandanı Liman Von Sanders da cephenin bitmiş olduğu kanaatindedir. Sesini duyacak birileri varsa, O'da şöyle feveran ediyordu; Bölgedeki Arap halk silahlanmış, saldırıyor, yağmalıyor, telgraf tellerini kesiyor. Yolsuzluk, araçsızlık, yoksulluk her şeyi olduğundan birkaç kat daha zorlaştırıyordu.¹¹⁴ Rusların Doğu Anadolu'dan çekilmesi üzerine Kafkasya'da yeni bir cephe açılmış, Filistin Cephesi'nden buraya asker ve teçhizat kaydırılmıştı. Bu cephenin daha da zayıflaması sonucunu doğurmuştu. Alayların çoğu mevcudunun yüzde onuna sahipti. Askerler tümüyle ihmal edilmiş, giysileri perişan, susuzluk, açlık, sıcak ve hastalıktan ölen binlercesi.

Nablus'ta karargahını ve ordusunu teslim alan Mustafa Kemal Paşa, bu korkunç keşmekeşi bir tür örgütlenmeye dönüştürebilmek için işe koyulmuştu. Tüm cephe durumunu değerlendirmiş, muharebe hatlarını gezmiş, ordu içinde yapılabilecekler yapılmış, Hücum Kıtaları kurulmuş, Nablus'taki 109. Alay kıtalarıyla 3. Kolordu Hücum Taburu sürekli gözetim ve denetim altında donatılıp eğitilmişti. O, hala Suriye cephesinin özelliklerini biliyor ve bölgeyi tanıyordu. Mustafa Kemal Paşa mazeretlerin arkasına sığınacak birisi değildi. O, en kötü şartlardan iyi sonuçlar çıkarmak için mücadele etmeye çalışıyordu. Bu sıralarda hastalığı da nüksetmişti.¹¹⁵ Faaliyetleri bir süre hasta yatağından idare etti.

Mustafa Kemal Paşanın gelişinden tam 18 gün sonra Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri saldırıya geçmişti. Bu saldırı, durumun ciddiyetini ve perişanlığı kısa sürede ortaya koymuştu. Cephe itibarıyla adı kalan Osmanlı Ordusu tam bir bozgun yaşıyordu. Mustafa Kemal Paşa yaklaşık bir yıl önce bölgede taarruzu değil, savunmayı, hatta çekilmeyi teklif ettiğinde dikkate alınmamıştı. Şimdi 19 Eylül'de başlayan bu taarruz karşısında bir bozgunu önleyebilmenin çareleri aranıyordu. Gerçi taarruzdan kısa

114 L. V. Sanders, a.g.e., s. 252.

115 Mustafa Kemal Paşanın böbrek rahatsızlığı vardı ve Karsıbad'dan tedavisi tamamlanmadan dönmek zorunda kalmıştı. Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s.81 ve F. Belen, a.g.e., s. 61.

süre önce de Mustafa Kemal Paşa bu saldırıyla ilgili olarak Liman Paşayı da uyarmış olmasına rağmen, görüşleri ciddiye alınmamıştı.¹¹⁶ Mustafa Kemal Paşa kendi birliklerinde bu ihtimale göre tedbirlerini almıştı. Hakkı çıkması gecikmedi. Liman Paşanın pek ihtimal vermediği bu plan doğrultusunda, 8. Ordu merkezine başlayan taarruz İngiliz karargâhının istediği gibi gelişti, düşman taarruzundan ilk darbeyi yiyen 8. Ordu çökmüştü. 8. Ordu cephesinin 30 km. genişliğindeki kısmı yarılmış, birlikler dağılmış, buradan ilerleyen İngiliz süvarisi Sanders'in Nasıra'daki karargâhını basmış, Sanders ve karargâhı esir düşme tehlikesi yaşamıştı.¹¹⁷

Mustafa Kemal Paşa, ordusuyla Nablus'un Kuzeydoğusunda Ferha vadisinde tutunmak istemiş, ancak düşman süvarisi daha evvel bu hattın arkasına gelip yolu kesmiştir. O, ne pahasına olursa olsun birliklerini kurtarmak düşüncesindeydi. 23 Eylül'de Şeria'yı geçip ordusunu Aclun dağlarına vurmuş ve 25-26 Eylül'de Der'a (Deraa) demiryolu kavşağına ulaşmıştı. Burada yapılan toplantıda, 4. ve 8. Orduların artıklarının da kendisine bağlanmasını istemiş, önerisi kabul edilmemişti.¹¹⁸ 27 Eylül'de karargâhıyla birlikte Deraa'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, 28 Eylül'de, Liman Paşa tarafından Riyak bölgesi komutanlığına kaydırıldı. 28 Eylül'de Şam-Riyak hattı tutularak 4. ve 7. Ordu birlikleri burada konuşlandırılmış, 29 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa Grup Kumandanlığı'nın emriyle, 7. Ordu

116 İngilizler Kudüs'teki bir otele el koymuş, buraya karargâh süsti vererek aksi yönde yığınaklarını yapmışlardır. Türk ordusu da saldırının oradan geleceğini tahmin ederek ona göre konuşlanmışken, İngiliz ordusundan kaçan bir Hintli askerin İngiliz birliklerinin gerçek saldırı yönünü bildirmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa bu konuda bir emir yazdırdıysa da Liman Paşa bunu dikkate almamış olduğu için 8. Ordu ilk saldırıda çökmüş, dağılmıştır. [Bkz. L. Kinross, a.g.e., s. 151 vd.]; Bu bilginin alındığı kişiyi kimliği ile ilgili farklı kaynaklarda, "esir alınan askerler", "8. Ordu'ya esir düşmüş bir asker", gibi farklı bilgiler verilmektedir. Bunun Mustafa Kemal Paşa'nın incelemelerinden, genel cephe hareketlerinden ve istihbarat kaynaklarından öğrenildiği anlaşılmaktadır. Bkz. *Askeri Yöntüyle Atatürk*, s. 50 ve F. R. Atay, *Babanız Atatürk*, s. 47 ayrıca *Gazinin Hayatı*, s. 61 ve H. C. Armstrong, a.g.e., s. 71, 73.

117 *Askeri Yöntüyle Atatürk*, s. 50; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 622 vd., L. Kinross, a.g.e., s. 152; *Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, s. 84-85.

118 Daha ilk saldırıda bozulup dağılan 8. Ordu kalıntıları 7. Ordu ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanıyor ve böylece 26 Eylül'de 7. ve 8. Ordu birleşmiş oluyordu. Bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 821.

birliklerini Şam'ın savunması için Mersinli Cemal Paşaya bırakarak, Riyak bölgesindeki dağınık kuvvetleri emrine almak üzere harekete geçmişti.¹¹⁹ Bu hatta, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa da vardır ve ciddi mücadeleler vermişlerdir. Ancak bu çarpışmalar kanlı çaresizlik savaşlarıdır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlığa, Riyak'ın kuzeyine çekilmek gerektiği, Şam'ın uzun süre savunulamayacağı, kuzeyden kaydırılacak kuvvetlerle Riyak'ın kuzeyinde ciddi bir savunma hattı oluşturulması hakkında bir rapor yazmış,¹²⁰ Şam'da 3. Kolordu Komutanı Albay İsmet (İnönü) Bey ile Baalbek bölgesindeki 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa komutasındaki kuvvetlerin kuzeye kaydırılması emrini vermişti. Bilgi için Liman Paşa'ya da emrin suretini göndermişti.¹²¹ Liman Paşa Şam'ı savunmayı düşündüğü için bu görüşe katılmamıştı. 30 Eylül'de Riyak'a gelip askeri derleyip toparlayan Mustafa Kemal Paşa, Riyak'ın kuzeyine çekilme kararının uygulanması, yoksa orduya bundan sonra şekil vermek imkânı bile kalmayacağını Sanders'a bildirdikten sonra¹²² Baalbek'e, Ali Fuat Paşa'nın yanına gitmişti. O, bu kuvvetle ciddi bir savunma yapılamayacağını görmüştü. Yıldırım Orduları Gru-

119 Olayların Kronolojisi ve askeri harekâtların ayrıntılarıyla ilgili olarak [bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî**, C. IV, Kısım 2, s. 680 vd. ve kronoloji için bkz. U. Kocatürk, a.g.e., s. 109 vd.] Mustafa Kemal Riyak'a hareket etmeden önce, yanında birkaç kişi ile Şam'a geldiğinde gördükleri O'nu şaşırtmadı. Askerliğinin ilk günlerinde tanıdığı Şam'da yerli halkın Türklere karşı tavrını sezmekte zorlanmadı. Pencerelelere Faysal'ın bayrağı asılmış, silahlı Araplar rastgele ateş edip, binicilik gösterileri yapıyorlardı. Şehrin elden gittiği belliydi. 1 Ekim'de Şam Arapların yardımıyla İngilizlerin eline geçtikten sonra Emir Faysal zafer şenlikleri içinde şehre girdi. Bir iki gün öncesinde de Lawrence gelmişti. Şam kadınları, "O'nun şerefine peçelerini yırtıp atmışlar ve kafeslerden sarkıp ...kahkahalarla üstü açık Rolls-Royce'uyla dolaşan Lawrence'in üzerine hamam taslarıyla esanslar serpmişlerdi." Bkz. L. Kinross, a.g.e., s. 154; J. B. Villalta, a.g.e., s. 169.

120 Başkomutanlık Vekaleti'ne yazılan rapor için bkz. **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 100; Şam'ın boşaltılarak Halep'e çekilme sırasında Türk zabitan ve memurların aileleri ve askeri okul çocukları da Şam'ı terk etmişlerdi. Şerif Faysal'ın adamları Rabova boğazını tutmuşlar, boğazın iki tarafındaki sırtlara yerleştirdikleri makinalı tüfeklerle boğazdan geçen tirenî çapraz ateşe tutmuşlar, çok sayıda sivil ve çocuğu öldürmüşlerdi. Bkz. A. F. Erden, a.g.e., s. 268.

121 C. Erikan, a.g.e., s. 240; **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 50-51; Cevad Abbas Güner, "Atatürk'ün Hayatından Yazılmamış Hatıralar", **Yeni Sabah Gazetesi**, 18.5.1941; Mustafa Kemal Paşa bu emri, Şam'da bulunan bütün kuvvetlerin İsmet Bey'in, Riyak civarındaki kuvvetlerin de Ali Fuat Paşa'nın emri altında kuzeye hareket etmeleri şeklinde verdiğini ifade etmektedir. Bkz. **Gaziin Hayatı**, s. 54 vd.

122 **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 51.

bu'ndan kalanları düşmana ezdirmeden Halep'e kadar çekilmeyi, savunma hattının burada kurulmasını düşünüyordu. Liman Paşa bu yaklaşımın aksine birliklerin yerlerinde kalarak çarpışmalarını istiyordu. 1 Ekim günü Şam düşüp, iki tümenin de esir olması sonrasında Humus'a, Liman Paşanın karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa, Liman Paşayı ikna etmişti.¹²³ Nihayet 4. Ordu'nun Humus'a, 7. Ordu'nun da Halep'e çekilmesi emri verilmişti. Mustafa Kemal Paşa 5 Ekim'de Halep'e gelerek Baron Otel'i'ne yerleşmiş, dağınık ve düzensiz bir şekilde çekilen birliklere çekidüzen vererek önce Halep'te, sonra da Halep kuzeyinde, savunma hattını oluşturmuştu. 13 Ekim'de karargâhı lağvedilen 4. Ordu da Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanmış, 16 Ekim'de gelen 15 Ekim tarihli Başkomutanlık emriyle, 4. Ordu'nun lağvedildiği, karargâhının 7. Ordu karargâhını takviye edeceği bildirilmişti.¹²⁴ Bu arada Halep'te bazı isyancı Arapların arasına düşen Mustafa Kemal Paşa, soğukkanlı davranışıyla esir düşmekten, ya da ölümden kurtulmuştu. Bu sıralarda yeniden rahatsızlanmış, Ermeni hastanesine yatırılmış fakat cephe ile bağlantısını devam ettirmişti.¹²⁵

23 Ekim'den itibaren başlayan düşman taarruzuna karşı, Halep ve güneyinde bulunan kuvvetler 5 km. kadar kuzeye kaydırılarak burada bir savunma hattı oluşturulduktan sonra Halep'te çetin muharebeler yaşanmıştı. Bu mücadele üç gün kadar sürmüştü. Durum öyle gösteriyordu ki, Ha-

123 Bu görüşme Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından şöyle anlatılıyor: "Gece idi. Çok samimî bir dille Liman Von Sanders'e bu durum karşısında verilmesi gereken kararın bundan ibaret olduğunu anlattım. Çok yüce gönüllükle karar budur dedi. Fakat ben, nihayet bir ecnebiyim. Bu kararı veremem. Ancak memleketin sahipleri verebilir. O halde kararım uygulanacaktır dedim. Yalnız rica ederim, benim kurmay başkanımı da inandırabilir misiniz? cevabını verdi." Bkz. *Gazinin Hayatı*, s. 63 vd. Ayrıca; F. Belen, a.g.e., s. 62; Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 100.

124 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 822 ve Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 111.

125 Halep'in doğu yanında çıkan bir karmaşa üzerine, olayın ne olduğunu öğrenmek için giden Mustafa Kemal Paşa, isyancı Arap gurubunun içine düşer. Durumu kurtarmak için komutan edasıyla bağırıp çağırır, kılıcını kullanır ve reislerine otele gelmesi emrivakisini yaparak durumu kurtarır. Olayın ayrıntıları için bkz. *Gazinin Hayatı*, s. 64 vd.; Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 318 Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s. 104-105; L. Kinross, a.g.e., s.156 vd.; Mustafa Kemal Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla Halep'te Ermeni Hastanesi veya bir hastanede yattığı konusunda sadece Dural ve Kinross'da bilgi bulunmaktadır. Bkz. B. Duran, a.g.e., s. 213 ve L. Kinross, a.g.e., s. 156.

lep'ten çıkmak ve kuzeydeki dağlık bölgede Anadolu'nun yolunu kapamak lazımdı. 25-26 Ekim'de Halep bırakılarak, daha önce kuzeyde oluşturulan hatta çekilmiş olan 7. Ordu, karargâhını da Katma'ya taşımıştı. Yıldırım Orduları Grubu karargâhı da Adana'ya taşınmıştı. Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu'nun tuttuğu hat, İskenderun, Beylan, Dir Cemal, Telülrifat ve doğuya uzanıyordu. Antakya da 28 Ekim'de bu hatta dahil edildi.¹²⁶ Bu hatta düşman durduruldu ve Türk ordusu daha geriye çekilmemek konusunda sonuna kadar mücadele etti. Bu hat Türkiye'nin millî sınırlarını oluşturuyordu. Mustafa Kemal Paşaya göre bu hat, Türk ordularının en başta korumayı ve kurtarmayı düşünmesi gereken hattı.¹²⁷ Türk ordusu şimdi Arap topraklarını değil, kendi vatan topraklarını savunuyorlardı. Burası Türkiye'nin doğal sınırıydı. Daha Yıldırım Orduları oluşturulurken, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa ve Falkenhayn'ın anlaşmazlık konularında, şimdi Mustafa Kemal Paşa'nın haklılığı binlerce can pahasına, bir kere daha görülüyordu. Mustafa Kemal Paşa her şeye rağmen birliklerini kurtarmıştı. Bir bakıma bu dört yıllık savaştan yenilmeden çıkmıştı.

Bu sıralarda İstanbul'da da önemli gelişmeler oluyordu. 8 Ekim'de Talat Paşa sadrazamlıktan istifa etmiş, Tevfik Paşa'ya hükümet kurma görevi verilmişti. Ancak Tevfik Paşa görevi kabul etmeyince, Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Mustafa Kemal Paşa içinde bu-

¹²⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 730 ve *Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, s. 113; E. B. Şapolyo, *a.g.e.*, s. 619; C. Erikan, *a.g.e.*, s. 244 vd.

¹²⁷ Halep'in düşmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa birliklerini kuzeye, Torosların eteklerine çekmiş, kesin bir cephe hattı seçmişti. İlk emirlerini yayınladı. "Düşman bu hattı geçmeyecektir." Düşman bu hattı asla geçemedi. Sonradan yapılacak vatan savunması için kurulacak meşhur örgütlenmenin temellerini attı. Fazla silahları bölge halkına dağıtarak, bu dağlarda iş görecektir gerilla kuvvetlerinin kurulmasını sağladı. [Bkz. J. B. Villalta, *a.g.e.*, s. 174 ve *Askerî Yönüyle Atatürk*, s. 55; H. C. Armstrong, *a.g.e.*, s. 77; D. V. Mikusch, *a.g.e.*, s. 167]; Mustafa Kemal Paşa Adana'ya giderken, Katma istasyonunda Ali Cenani Bey'le karşılaşmış. Ali Cenani Bey, İstasyondaki karargâhında, çapulcuların şehir yakınlarına kadar geldiğini, ordu çekildikten sonra memleketine gitmekte olduğunu söylemiş. Mustafa Kemal Paşa, memlekette adam kalmadı mı? Kendinizi savunma çarelerini düşündünüz. Ali Cenani, Ne ile? Nasıl? Diye sormuş. Mustafa Kemal Paşa, teşkilât yapmalı... millî bir kuvvet meydana getirmeli... ben istediğiniz silahı veririm. Demiş." Gerçekten de o zaman verilen silahlarla millî teşkilâtın çekirdeği kurulmuştu. F. R. Atay, *Çankaya*, s.112 vd.

lunduğu cehennem ortamda, bir yandan da bu gelişmeleri takip ediyordu. 11 Ekim'de Padişah Vahdettin'e bir telgraf çekerek, kurulacak hükûmetle ilgili bazı görüşlerini iletliyordu. Ahmet İzzet Paşaya da ayrıca telgraf çekerek Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırlığını istemişti.¹²⁸ Ahmet İzzet Paşa kabineyi kurduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya cevap vermiş, barıştan sonra birlikte çalışacaklarını söylemişti. Mustafa Kemal Paşa da, barışın zaman alacağını, bu arada çok sıkıntılar yaşanacağını, bu buhranlı dönemlerde vatana hizmet için Harbiye Nazırlığını istediğini, barış zamanında bu görevi kendisinden daha iyi yapacak kişiler bulunabileceği şeklinde bir cevap yazmıştı.¹²⁹ 30 Ekim'de imzalanan ateşkes, kastedilen barış olmalıydı. Buna göre de, Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordularının tuttuğu hat açılıyordu. Mütareke'nin 16 maddesi¹³⁰ bu hattı kaldırıyor, dolayısıyla Anadolu'yu işgalcilere açıyordu.

30 Ekim'de ateşkes imzalanırken bir taraftan da Yıldırım Orduları ile ilgili gelişmeler devam ediyordu. Yıldırım Orduları Grubu artık yıpranmış, yorulmuş olan 2. ve 7. Ordulardan oluşuyordu. Cephede sadece 7. Ordu vardı. Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Liman Von Sanders'a Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını Mustafa Kemal Paşaya devrederek İstanbul'a gelmesini bildirmişti.¹³¹ Mustafa Kemal Paşa de görevi devralmak için Katma'dan hareketle Adana'ya gelmiş-

128 Mustafa Kemal Paşa Başyaver Naci aracılığıyla Padişaha çektiği telde; Ahmet İzzet Paşa'nın hükûmeti kurmasını, kabinenin de Fethi (Okyar), Tahsin (Uzer), Rauf (Orbay), Canbulat, Azmi, Şeyhülislam Hayri ve kendisinden oluşturması şeklinde görüşlerini bildirmişti. Ahmet İzzet Paşa'dan da Harbiye nazırlığını istiyordu. Ayrıntılar için bkz. A. İzzet Paşa, a.g.e., C. II., s. 278; Hikmet Bayur, "1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurusu", *Belleten*, C. XXI, Sayı: 84, Ekim 1957, s. 563 vd.; U. İğdemir, a.g.e., s. 132; S. Borak, a.g.e., s. 132; *Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri, Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1972, s.13; A. Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s. 27.

129 C. Erikan, a.g.e., s. 246; Y. H. Bayur, a.g.e., s.165; U. İğdemir, a.g.e., s. 132; J. B. Villalta, a.g.e., s.173.

130 Bu madde; Hicaz, Yemen, Asir, Suriye ve Irak'ta bulunan birliklerin en yakın İtilâf Devletleri birliklerine teslim olmalarını kapsıyordu. Nitekim İngilizler Adana, Maraş, Siirt kuzeyi olarak yorumladıkları hattın içinde kalan Yıldırım Ordularının teslim olmasını istiyorlardı. Mustafa Kemal Paşa 6. ve 7. Orduların büyük kısmını bu hattın kuzeyine aldı ve barış yapıncaya kadar orduların bulunduğu hattın sınır kabul edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Bu durumu 3 Kasım'da ordulara da bildirdi. Bkz. *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 53.

131 L. Von Sanders, a.g.e., C.III, s.110.

ti. 31 Ekim'de Liman Paşa bir bildiriyle¹³² bu değişikliği Guruba duyurmuş ve görevi Mustafa Kemal Paşa üstlenmişti. Mustafa Kemal Paşa her şeye rağmen şimdi biraz daha ümitliydi. Yeni görevinin hükümetle doğrudan irtibatında yardımcı olacağını düşünmüştü. Bir zamanlar kabul görme-yen fikirlerinde haklı çıkması, yen gelişmelerde görüşlerine itibar edilme-sinde yararlı olabilirdi. Fakat heyhaaaat!!

Devir teslim töreni hüzünlü geçmişti. Yıldırım Orduları ve 7. Ordu Ka-rargâhlarının yerleştiği otelde, Alman General Ekselans, dedi, "siz savaş cephelerinde Arıburnu'nda ve Anafartalar'da çok yakından tanıdığım ko-mutansınız... Kalben dost olduğumuzu sanırım. Türkiye'den ayrılmak zo-runda kaldığım şu anda emrim altındaki orduları, Türkiye'ye geldiğimden beri değer verdiğim bir komutana bırakıyorum. Bu genel felâket içinde ko-mutayı size bırakmakla teselli buluyorum... şu andan itibaren ben sizin ko-nuğunuzum."¹³³ İkisi oturup sigara ve kahvelerini içerken, hafızalarında Anafartalar'dan berisinin hatıraları canlanıyor olmalıydı. Von Sanders ve diğer Alman subaylar o gün şehri terk ederken, Mustafa Kemal Paşa da on-ları merasimle uğurladı.

Mütareke'nin imzalanması ve Mustafa Kemal Paşanın Yıldırım Ordu-ları Kumandanlığı'nı devralışından sonraki bir hafta; Mütareke'nin uygu-lanması ile ilgili olarak İstanbul ile yazışmalarla geçmişti. Daha bu yazış-malarda, Mustafa Kemal Paşanın oldubittiği kabullenmeyeceğine, kabul-lenilmemesinin de gerekliliği görüşünde olduğuna delalet eden bir tavır vardı. İtilaf Devletlerinin iyi niyetlerine güven üzerine kurulan İstanbul

¹³² Sanders bildiride, "Yıldırım Ordular Gurubunun emir ve kumandasını bugünden itibaren ifti-harlarla dolu birçok muharebede kendisini göstermiş bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya devrediy-o-rum..." demişti. Ayrıntılarla ilgili olarak bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. IV, Kısım 2, s. 731; *Türk İstiklal Harbi*, C.I, Ankara 1962, s. 46; Ş. Tezer, a.g.e., s. 173; A. F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 41; Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), s.113-114

¹³³ J. B. Villalta, a.g.e., s. 175; F. R. Atay, *Babanız Atatürk*, s. 50; L. Kinross, a.g.e., s. 164; Kinross'a göre veda merasiminde bir subayın, Paruşev'e göre devir teslim töreninde Liman Von Sanders'in söylediği; "Biz yenildik. Bizim için her şey bitti" sözlerine karşı Mustafa Kemal Paşa; "müttefiklerimiz için her şey bitmiş olabilir, ancak bizim için yeni başlıyor" sözlerini sarf etmiştir. Bu Mustafa Kemal Paşa'nın memleketin kurtuluşu ve geleceği için planları olduğunu ve bu oldubittiği kabul etmeyeceğini göstermekteydi. Bkz. L. Kinross, a.g.e., s. 164 ve P. Paruşev, a.g.e., s.111.

politikaların aksine, Mütareke şartlarının Türkiye aleyhine kullanılacağı fikrindeydi. Nitekim bunun işaretleri de hemen görülmeye başlamış, İngiliz Komutan Irak sınırının Siirt'ten geçtiği, İskenderun limanının işgali gibi konuları gündeme getirmişti.¹³⁴ Bu ve benzeri gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa, 3 Kasım'da Sadrazam Ahmet İzzet Paşaya çektiği telde; Mütareke şartlarının açıklanması gereğinden bahsetmiş, ne gibi tedbirler alınacağını sormuştu.¹³⁵ 4 Kasım'da aldığı cevapta, Toros tünellerinin koruma niyetiyle işgal edileceği, kuvvetlerin miktarını onların bileceği bildirilmişti. Bu gelişmeler içinde Mustafa Kemal Paşa, Katma'dan Adana'ya çağırdığı Ali Fuat Paşa ile görüşmüş, bu görüşmede iki Komutan şu görüşe varmışlardı: Artık millet kendi haklarını kendi araması ve koruması, bizim de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve ordu ile beraber yardım etmemiz lazım.¹³⁶ Yine aynı tarihte Sadrazam'a çekilen telle, Mütareke şartlarının uygulanmasında yanlış yorum ve uygulamalara karşı tedbir alınması, İngilizlerin her dediklerine boyun eğilmemesi, yoksa isteklerin ve ihtirasların bitmeyeceği konusunda uyarılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, İskenderun'a asker çıkarmaya kalkışmaları durumunda İngilizlere silahla karşı koyacağını da yazmıştı. Ahmet İzzet Paşa da, İngilizlerin şehir ve limandan yararlanmalarında bir sakınca görülmediğini bildirmiş, 6-7 Kasım'daki telinde de; İngilizlere silahla karşılık verilmesinin ülke menfaatlerine zarar vereceğini, bu emrin düzeltilmesi gereğini bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, ne kadar zayıf olunursa olunsun, kabul edilecek fedakârlıkların bir sınırı olduğuna inanıyordu ve bu inancını Sadra-

134 İtilâf Devletlerinin daha savaş içinde yaptıkları bazı paylaşım anlaşmalarından başka, İngilizlerle Araplar arasında da bir dizi görüşmeler (Temmuz 1915-Mart 1916) yapılmış, Arabistan'ın bağımsızlığı pazarlık konusu edilirken Mersin, İskenderun, Şam, Humus, Hama ve Halep istisna teşkil edecek yerler olarak belirlenmişti. Şerif Hüseyin-McMahon görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları*, İstanbul 1996, s. 3 vd.

135 Mustafa Kemal Paşa bu telde; Toros tünellerinin işgali, işgalcilerin rotası, ne kadar kuvvetle işgal edileceği gibi sorular sormuştu. Ayrıca İngilizlerin İskenderun'a bir heyet gönderdikleri ve mayınların temizlenmesi ve müteakiben karaya asker çıkarma isteklerinden bahsetmişti. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, C. I, s. 50 vd.; Y. Hikmet Bayur, a.g.e., s. 180; *Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adanı Yönleriyle)*, s. 114.

136 A. F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 45; Bu görüşmede Yıldırım Orduları ile 7. Ordu'nun dağıtılacağı da dikkate alınarak, Ali Fuat Paşa'nın 20. Kolordusu ile mücadelenin Kilikya'dan başlaması konusunda da mutabakat sağlanmıştı.

zam'a da bildirdi. Bu yazışmalardan sonra, 7 Kasım'da Yıldırım Orduları Grubu Karargâhı ile, 7. Ordu Karargâhının Padişah iradesiyle kaldırıldığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın de Harbiye Nezareti emrine verildiği haberi gelmişti.¹³⁷ Bu gelişmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa 11 Kasım'da Adana'dan ayrılmış, 13 Kasım'da da İstanbul'a ulaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Ortadoğu'daki üçüncü serüveni de böylece tamamlanmış oluyordu.

Bütün bu yazışmalardan çıkan sonuç, İstanbul'dan verilen gayet net emirlere rağmen, Mustafa Kemal Paşa İskenderun'un işgaline engel olmak istemiş, buraya girecek işgalcilerin bir daha çıkmayacağını söylemişti. İkinci bir husus da, daha önce zikrettiği gibi, bizim için yeni bir mücadelenin kaçınılmaz olduğu gerçeğine uygun olarak, eldeki orduları, silah ve mühimmatı, bu mücadelenin alt yapısını oluşturacak şekilde sevk ve idare etmekte.¹³⁸ Bu da kısmen yapılmış sayılırdı.

Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti savaştan yenilerek çıkmıştı. Arap topraklarındaki ordularımız yenildiği gibi, İngiliz ve Fransızlarla birlik olan Araplar bizi adeta yaka paça kovdular. Panislamizm ve Panturanizm hayallerini yerle bir ettiler. Ancak bu bozgun ve yok oluş içinde, mücadele azmi ve akılcı stratejileriyle öne çıkanlar oldu. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, O'nun bir kısım arkadaşları ve O'nun gibiler bu millete önderlik ederek, Kurtuluş Savaşı'nı verip, o mücadeleden de yüzlerinin akıyla çıkmayı başardılar.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a ilk geldiğinde, Mutlâkiyet rejimini değiştirecek enerjiyi burada bulamamış, yine de edindiği tecrübeler ve çıkardığı derslerle Makedonya'ya dönmüştü. Bu defa da gören gözlerin, akıl ve izan sahibi kişilerin çıkaracağı dersleri çıkarmıştı. Bunlardan en göze çarpan ve en hayati öneme sahip olan, bu ölçüde de parlak ve meşakkat ge-

137 Olayların kronolojisi ve yazışmaların ayrıntıları için bkz. *Türk İstiklal Harbi*, C. I, s. 45 vd.; *Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, 114 vd.; U. İğdemir, a.g.e., s. 139 vd.; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 180 vd.; *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 52 vd.

138 Mustafa Kemal Paşa daha önce bahsedildiği gibi, bazı silahları halka dağıtmak, halkı örgütlemek gibi faaliyetler içinde, Adana'dan İstanbul'a giderken de bu organizasyonu devam ettirmişti. [Bkz. C. H. Sherrill, a.g.e., s. 79] , Ali Fuat Paşa ile yukarda bahsedilen görüşmelerinde de bu yolda karar aldıklarını biliyoruz.

rektiren, Osmanlı İmparatorluğu enkazından bir millî devlet, Türkiye Cumhuriyeti'ni çıkarmasıydı. Suriye, Irak, Hicaz, Yemen maceraları ve Arapların Türk'e karşı tavrı, bu ortamı fiilen yaşayan Mustafa Kemal Paşa ve O'nun gibileri bu yolda kamçılamıştı.

O, Savaşın sonucunu görmüş, millî yapıyı güçlendirmek, orduyu yıpratmamak, ülkenin kaderini öz çocuklarına teslim etmek gibi önceleri dikkate alınmayan önerilerin sahibiydi. Filistin ve Suriye cephelerinde yeteneğini tecrübeyle pekiştirmiş, Türk Ordusu'nun ağır şartları altında, Türk-lüğü kurtarma ülkü ve iradesini güçlendirmeyi bilmiştir

O, 1918 yılı Eylül ayı içinde, Suriye cephesinde başlayıp, Mütareke aşamasına giden taarruzları karşısında, Yedinci Yıldırım Orduları Kuman-danı olarak ordularını intizamla geriye çekip, bozgundan ve esaretten kurtaran komutandır. Burada oluşturduğu savunma hattı, O'nun Osmanlının yerine kurulacağını düşündüğü millî ve bağımsız Cumhuriyetin sınırlarıydı.